

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Augustus 1906.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstr. 85, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, A. PRT, Keizersgracht 525, Amsterdam of Dr. W. VOGELSANG, Oosterpark, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, gehouden te Middelburg op 21 Juli 1906.

Na aankomst van trein 11.35 G. T. te Middelburg begaven de deelnemers zich naar het Stadhuis, waar zij door het Dagelijksch Bestuur werden ontvangen en hen de eerewijn werd aangeboden. Het Stadhuis werd bezichtigd en, na een wel wat tijdroovenden lunch in de Societeit »Sint Joris'', kon aldaar omstreeks 1.45 de vergadering worden geopend, waaraan door ongeveer vijftig personen werd deelgenomen.

Het jaarverslag wordt door den secretaris gelezen en door de vergadering ongewijzigd goedgekeurd. Op voorstel van den voorzitter wordt besloten om voortaan voor de artikelen in het *Bulletin* desgewenscht een honorarium te betalen van twee gulden per bladzijde. Deze bepaling zal geen betrekking hebben op kleinere mededeelingen, boekaankondigingen, e. d. De Heer van Calcken trekt eene vergelijking tusschen de beschrijving der bezienswaardigheden te Maastricht en te Middelburg en maakt eenige opmerkingen over de soberheid van deze laatste beschrijving, waarop door den secretaris wordt verwezen naar de Commissie van ontvangst, van wie, ook na herhaald verzoek, niet meer tekst werd ontvangen.

Over de rekening en verantwoording van den penningmeester wordt verslag uitgebracht door de hiertoe benoemde Commissie bij monde van

den Heer P. Haverkorn van Rijsewijk. De rekening, sluitende met een batig slot van *f* 1585.43, wordt bij acclamatie goedgekeurd. De aftredende bestuursleden, de HH. Mr. P. C. J. A. Boeles en F. A. Hoefer, worden bij acclamatie herkozen en tot nazieners van de rekeningen worden benoemd de HH. Mr. Nanninga Uytterdijk en E. W. Moes.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt, op voorstel van het bestuur, Kampen aangewezen.

De heer E. W. Moes geeft in overweging om, evenals bij het Utrechtsch Genootschap, den avond voor de algemeene bijeenkomst te bestemmen tot het serieuser werk en die vergadering alleen toegankelijk te stellen voor de leden, corresponderende leden en vertegenwoordigers der aangesloten vereenigingen. Op deze wijze kan de volgende dag geheel vrij blijven voor de bezichtiging der stad en wordt voorkomen, dat op de vergadering de tijd te kort is om te vergaderen, waardoor belangrijke onderwerpen, zooals de voorstellen van Dr. Hofstede de Groot, niet tot behandeling komen.

Mr. Overvoorde kan er zich wel mede vereenigen eens een proef te nemen met het voorstel Moes, al vreest hij, dat dit niet gunstig zal werken op het bezoek. Hij moet echter protesteeren tegen de voorstelling alsof de behandeling der voorstellen de Groot door het Bestuur zoude vertraagd zijn. Juist om eene goede behandeling dezer voorstellen te waarborgen werd eene Commissie van onderzoek benoemd en door het Bestuur werd meermalen bij die Commissie op spoed aangedrongen. Door ongesteldheid en familieomstandigheden van een der leden bleef de definitieve vaststelling van het reeds in ontwerp gereed gekomen rapport nog achterwege. Het Bestuur betreurt deze vertraging, doch heeft van zijn kant alles gedaan wat eene spoediger afwikkeling zoude kunnen bevorderen. Ten slotte wijst spreker op verschillende belangrijke besprekingen, o. a. op de vergaderingen te Edam, Dordrecht en Leiden, die bewijzen, dat voor belangrijke onderwerpen steeds wel tijd te vinden was, al werd hierdoor ook de tijd voor de stadsbezichtiging bekort.

Een der leden deelt mede, dat hij ook voor deze vergadering had aangeboden een onderwerp in te leiden en wel een voordracht over de tournooien, doch dat hij dat achterwege liet, omdat het bestuur dit onderwerp voor de vergadering minder geschikt achtte. Bij de hierover verder gevolgde discussie, waarbij ook werd gesproken over de toelichting tot de geschiedenis en de te bezichtigen oudheden in de plaats der vergadering, bleek dat men wenscht te blijven bij den te Leiden uitgesproken wensch om zooveel mogelijk de beschrijving der bijzonderheden tijdig in het Bulletin te geven, opdat de bezoekers zich vóór de vergadering hiervan op de hoogte kunnen stellen, en om de op de vergaderingen te behandelen onderwerpen strikt te beperken tot die van oudheidkundig belang, met uitsluiting van hiermede slechts in een verwijderd verband staande onderwerpen, zooals b.v. de tournooien.

Ten slotte wordt het voorstel Moes, nader gewijzigd door de heeren Haverkorn van Rijsewijk en Jhr. van Repelaer van Spijkenisse, aldus aange-

nomen, dat aan de algemeene vergadering eene voorafgaande avondvergadering tot behandeling van oudheidkundige onderwerpen zal worden verbonden, wanneer er volgens het oordeel van het bestuur hiertoe aanleiding bestaat.

Na algemeene rondvraag sluit de voorzitter hierna de vergadering.

Na afloop hiervan werd een bezoek gebracht aan de Abdijgebouwen, waarbij uitvoerige toelichtingen werden verstrekt door den Heer J. A. Frederiks, en werden de deelnemers in staat gesteld om een bezoek te brengen aan de zilvertentoonstelling in het Schuttershof, welke den 25 Juli voor het publiek wordt geopend. Eenige leden vonden nog gelegenheid ook een bezoek te brengen aan het museum van het Zeeuwsch Genootschap.

Een gezamenlijke maaltijd in het Kurhaus te Vlissingen besloot dezen dag. Vele leden maakten gebruik van de gelegenheid om den volgenden dag onder leiding van eenige leden van de Commissie van ontvangst een rijtocht door Walcheren te maken, waarbij o. a. Veere en Domburg bezichtigd werden.

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Jaarverslag van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond over het vereenigingsjaar 1905—1906.

De terugblik op de belangrijkste gebeurtenissen op oudheidkundig gebied over het afgelopen vereenigingsjaar, slechts weinig dagen na de grootsche hulde te Leiden en te Amsterdam aan Rembrandt gebracht, kan niet dan bemoedigend zijn voor allen, die een warm hart hebben voor het schitterend tijdperk van Holland's kunst, waarvan Rembrandt, als grootste vertegenwoordiger, gehuldigd werd door de leden van ons geëerbiedigd Vorstenhuis en de vertegenwoordigers der hooge regeering. Kunstenaars en kunstgeleerden uit binnen- en buitenland waren saamgekomen om deel te nemen aan dit herdenkingsfeest, dat weerklink vond bij breede lagen der bevolking en daar belangstelling hielp wekken voor de meesterwerken van Holland's kunst.

Deze belangstelling moet ook ten goede komen aan de kunstwerken zelf en aan de pogingen om in en voor Nederland te behouden, hetgeen aldaar nog over bleef van het vroeger zoo rijke kunstbezit.

Een poging om in de provincies tot behoud der monumenten werkzaam te zijn, werd met succes bekroond. Door de Staten van Overijssel werd aan de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Recht en Geschiedenis hiertoe een jaarlijksch crediet verleend en in Utrecht en Zuid-Holland werden door de Staten eene Provinciale Archaeologische commissie in het leven geroepen, waarvan de laatste op het hiertoe strekkend adres van onzen Bond. 1)

1) De commissie te Utrecht werd ingesteld bij besluit van Ged. Staten van 26 October 1905. Tot leden werden benoemd de H.H. Mr. S. Muller Fzn. te Utrecht, G. W. van Heukelum te Jutphaas en H. Croockewit te Amersfoort.

Op het gebied der musea valt te wijzen op de oprichting van een Twentsche Oudheidkamer te Enschedé, en op de inrichting van de bovenzaal van het Prinsenhof te Delft tot Stedelijk Museum, de aanstaande inrichting van het Weeshuis te Haarlem tot Frans Hals-Museum en de luisterrijke opening van den aanbouw van het Rijksmuseum te Amsterdam. Te Utrecht werd op voorstel van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap eene bijeenkomst gehouden van directeuren van archaeologische musea om meer eenheid te brengen in de indeeling der verzamelingen en de inrichting der catalogi, en buiten de musea bleek van toenemende belangstelling door de ontgravingen onder leiding van het Rijksmuseum te Leiden en van het Friesch Genootschap. Door den heer G. M. Kam te Nijmegen werden maatregelen getroffen, die het behoud van zijne belangrijke verzamelingen ten bate van het vaderland verzekeren.

Verschillende tentoonstellingen werkten mede om belangstelling te wekken voor oude kunst. Te Utrecht bracht de Vereeniging »Voor de Kunst» eenige Middeleeuwsche kunstwerken bijeen en te Leiden werd bij het Rembrandt-jubileum een zeer belangrijke tentoonstelling geopend van meesterwerken van Rembrandt en andere Leidsche meesters met origineele teekeningen, etsen van de reproducties naar Rembrandt. Hierbij sluit zich aan de tentoonstelling van werken van oude meesters door de firma Fred. Muller te Amsterdam bijeengebracht.

In verschillende steden werden plannen gevormd om te werken in het belang van oude monumenten.

Ook door den Bond werd meermalen in het belang der monumenten gewerkt en bij de Leidsche Rembrandthulde was de Bond vertegenwoordigd onder de vereenigingen die aan Rembrandt eene bloemenhulde brachten.

De financiën van den Bond zijn bevredigend.

De Commissie voor de bouwkundige termen is geregeld werkzaam, doch die over de voorstellen de Groot kon door familieomstandigheden van een harer leden nog geen rapport inzenden.

Er werden dit jaar 10 corresponderende leden benoemd; de Bond telt thans 31 vereenigingen en 29 directeuren enz. als leden en 263 corresponderende leden.

Het bestuur en de redactie van het bulletin ondergingen geen wijziging.

In de sinds de vorige jaarvergadering verschenen afleveringen van het bulletin kwamen artikelen of mededeelingen voor van de H. H.: Dr. N. Beets, Mr. P. C. J. A. Boeles, Jos. Th. Cuypers, Prof. Dr. J. H. Gallee, J. van Gils, C. J. Gonnet, P. Haverkorn van Rijsewijk, J. Heuff, F. A. Hoefler, H. J. Jesse, Dr. R. Jesse, J. Kalf, A. O. van Kerkwijk, E. W. Moes, Ad. Mulder, Mr. S. Muller Fzn., F. J. Nieuwenhuis, Mr. J. C. Overvoorde, A. Pit, W. M. C. Regt, A. Sassen, Mevr. M. Serrurier—ten Kate, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, J. F. L. de Balbian Verster, Dr. W. Vogelsang, Mr. E. Wiersum, C. F. L. de Wild en M. G. Wildeman. Met belangstelling werd het artikel over de Compagnieskamer te Batavia ontvangen, ook als een bewijs van de ook in Indiën toenemende belangstelling voor Oude Kunst.

Bij de lange lijst van medewerkers mag echter niet worden vergeten, dat hieronder verschillende namen voorkomen, die slechts korte mededeelingen verstrekten en dat vele namen ontbreken van personen wier medewerking de toch reeds soms moeilijke taak van de redactie van het Bulletin zoude kunnen verlichten. Van 19 tot den Bond toegetreden directeuren en conservatoren werd dit jaar geen enkel bericht over hunne verzamelingen ontvangen en van de 264 corresponderende leden worden slechts 19 namen onder de medewerkers gevonden. Eene opwekking tot meerdere belangstelling en medewerking kan zeker niet overbodig geacht worden.

Ten slotte rest mij de aangename plicht om een woord van dank te brengen aan het Gemeentebestuur voor de aan den Bond bereide ontvangst en aan de Commissie te Middelburg, die op zoo welwillende wijze, de voorbereiding van deze vergadering heeft op zich genomen.

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Aanwinsten.

Was de laatste aanwinst, waarvan wij hier melding maakten (*Bulletin* I, blz. 12), een stuk ceramiek, dat beteekende niet een opgeven van ons plan om de verzameling plastiek met karakterestieke werken uit de Italiaansche vroeg-renaissance aan te vullen.

Na het begin dat wij het vorige jaar gemaakt hadden met het Madonna-reliëf in stucco en den fraaien Christuskop uit de school van Verrocchio, ging ons verlangen uit naar een werk van den grootmeester van den Italiaanschen Quattrocento, van Donatello. Een vroeger in den Parijschen kunsthandel gevonden bas reliëf in stucco, naar het bekende marmeren reliëf door den meester voor de kapel der familie Pazzi gemaakt, werd aangekocht en toen de nieuwere, vermoedelijk zeventiende eeuwsche, polychromie werd verwijderd, kwam een werk van zeer bijzondere gaafheid, grootendeels voorzien van de oorspronkelijke schildering, voor den dag, dat, de kostbaarheid van het materiaal daargelaten, niet onder doet voor het Berlijnsche exemplaar in marmer.

De Madonna Pazzi is een reliëf uit Donatello's vroegeren tijd en mag in de eerste 25 jaren der 15de eeuw gesteld worden. Het gelijkmatige profiel van de H. Maagd, de eenvoudige, strenge plooiën van den hoofddoek wijzen op een nog zeer levendigen invloed der klassieken, in het zuiver geobserveerde, zoo heerlijk gemodeleerde kinderlichaampje zien wij reeds den man die zich rechtstreeks tegenover de natuur weet te zetten, die haar vormen onmiddellijk, in alle vrijheid, op zich laat inwerken. En het antieke

voorbeeld, de natuurgetrouwe studie werden aangewend tot de verbeelding van een Christelijk symbool van groote innigheid. Het door Donatello zoo geliefde motief van de moeder die in onbewuste beduchtheid het kind tegen zich aandrukt, werd in dit relief ongetwijfeld het best uitgevoerd.

Voor ons, die zich wel altijd zullen moeten bepalen tot een klein aantal maar dan ook wel-sprekende voorbeelden der Italiaansche plastiek, was deze aanwinst al zeer gelukkig.

En het is soms alsof de fortuin den zoeker, die zich iets bepaalds in het hoofd heeft gesteld, bijzonder genegen is. Wie den naam van Donatello uitspreekt, denkt onwillekeurig aan zijn tijdgenoot Lorenzo Ghiberti, maar buiten Italië mag men nauwelijks verwachten iets van hem te zien te krijgen. Nabootsing in stucco werden blijkbaar niet naar zijn werken gemaakt. Alleen in het Berlijnsche museum wijst Bode een schets in klei van hem aan, een staande madonna-figuur met engelen, welke echter zeer beschadigd is, en eene kleine bronzen vrouwen-figuur als caryatide. Het mag dus wel als iets zeer bijzonders worden aangemerkt, dat wij thans in het Nederlandsch Museum kunnen bogen op een verguld bronzen statuette (18½ cM. hoog) voorstellende een voortschrijdende of zwevende vrouwelijke figuur in ruim fladderend gewaad, welke, zooal niet door den meester zelve, dan toch in zijn atelier vervaardigd moet zijn. Waartoe deze figuur gediend heeft, kan ik niet zeggen; dat zij deel heeft uitgemaakt van een grooten, decoratieven arbeid is vrijwel uitgesloten door het feit, dat de draperiën zeer zorgvuldig geciseleerd zijn en het figuurtje blijkbaar gemaakt is, om van nabij bezichtigd te worden. De meeste overeenkomst heeft het met een tambourijn-spelende figuur aan de oostelijke bronzen deur van het Florentijnsche baptisterium, maar dan is toch nog bij ons de anatomie beter en zorgvuldiger achter de draperie zichtbaar, zijn stand en actie fijner doorwerkt. Er gaat een bekoring van uit welke het tot een belangrijk stuk in de rijkst bezette vitrine zoude maken. Voor onze nog zoo bescheiden verzameling een ongehoopte aanwinst.

Verder werd de verzameling Italiaansche klein-plastiek verrijkt door eenige plaketten, waaronder de staande Hercules met den Nemeïschen leeuw, de kleine Madonna met heiligen en musiceerende putti in tabernakel en de Sibylle met Augustus, alle drie door Moderno, en een Graflegging uit de school van Andrea Briosco, door zuiverheid van gieting uitmunten, terwijl de kleine portretbuste eener jonge vrouw, omstreeks 1550, een model in brons voor eene medaille, een heerlijk voorbeeld is van de kunst toen zij nog bloeide en haar toevlucht niet nam tot de verfoeilijke verklein-machines.

Een kleine engelenfiguur met opwaaiend kleed, in, men zou haast zeggen, dansende houding, waarvan men den oorsprong wel in het Mila-neesche, in de 15de eeuw, zal moeten zoeken. bewijst, door de vlugheid en raakheid van het modelé, hoe aan de minste fragmenten, in die gelukkige tijden. een altijd bekorende gracelijkheid werd ingeblazen.

Als meesterstukje van technische vaardigheid in het bronsgieten à cire perdue werd een kleine draak gekocht, welke vermoedelijk eertijds deel heeft uitgemaakt van een St. Joris-groep.

Maar keeren wij weder tot de monumentale beeldhouwkunst terug.

De meester die naast de Florentijnen, waarvan wij boven spraken, den grootsten invloed heeft uitgeoefend op de kunst der Renaissance is de Siënees Jacopo della Quercia. Voorlooper van Michelangelo is hij de man geweest die, toen de cultuur der Pisani was dood geloopen, de Gothiek heeft weten te verjongen en uit de sleur van conventionalisme heeft weten op te heffen. Wat Sluter voor Noord-Europa deed, heeft hij, maar met meer vrucht nog, voor Italië gedaan.

Al zijn de draperiën zwaar, de plooiën vaak onrustig, zij laten toch de anatomie van het mooie lichaam tot haar recht komen zooals dat in de Gothiek nimmer het geval is geweest.

De koppen — het behoeft haast niet gezegd te worden — zijn nobel en doordacht van uitdrukking. Een groote staande madonna in stucco, door ons aangekocht, alhoewel waarschijnlijk een atelierwerk, laat den geest van Quercia's kunst begrijpen. Zij doet ons denken aan de Madonna in S. Martino, te Siena, aan de bronzen Madonna aan het monumentale doopvat in S. Giovanni aldaar en aan de heiligen-figuren in de S. Frediano te Luca; zij is echter in den plooiëval Gothischer gebleven en kan dan ook moeilijk later dan in de tien eerste jaren van de 15de eeuw gezet worden. Tentoongesteld bij de verzameling middeneeuwsche hout-sculpture, zal zij bij uitstek nuttig zijn, om duidelijk te maken hoe de geest der Renaissance zich eigenlijk openbaart, wat hij beteekent, wat zijn wezen is. In stand, in drapeering hebben wij hier een volkomen Gothisch beeld vóór ons, maar daar achter voelen wij een model, een warm levend lichaam. Wij hebben niet te maken met een hieroglyphe die een mensch beteekent, maar met de geziene en gevoelde interpretatie van een wezenlijken mensch.

Wij sluiten deze opsomming der aanwinsten van de verzameling plastiek met de vermelding van een buste in marmer, een meesterstuk waarvan de maker mijns inziens nog niet is aan te wijzen. Moeilijk toch kan ik mij vereenigen met de attributie van Dr. Bode die een repliek in grijze steen, eigendom van het Berlijnsche Museum aan Desiderio de Settignano toeschrijft (zie hierover Wilhelm Bode, *Florentiner Bildhauer der Renaissance*, blz. 211).

De buste stelt voor een jonge vrouw met zeer sierlijken, gecompliceerden haartooi. Tusschen ons exemplaar en het Berlijnsche zijn eenige verschilpunten: de oogen zijn bij ons meer geopend, langs den doek die de ooren bedekt, loopen kleine haarkrullen welke te Berlijn ontbreken en het smalle bandje dat den haartooi in bedwang houdt, is bij ons op het voorhoofd vastgestrikt, terwijl in Berlijn geen bevestigingsmiddel wordt aangetroffen, eene omstandigheid welke Bode aan het bezigen van een fixatief heeft doen denken.

Onze buste is afkomstig uit het bezit der familie Morosini te Venetië, waar zij op een antiek keizerinnen-beeld was aangebracht; de schouders ontbreken dan ook, wat wel zeer te betreuren is, maar waaraan, van den anderen kant, de mogelijkheid geweten moet worden, dat het stuk binnen het bereik van het ons ten dienste staande krediet kwam.

Welk exemplaar is nu een voortreffelijker stuk beeldhouwwerk, het Berlijnsche of het onze? Moeten wij in één het oorspronkelijke, in het ander een repliek zien? Zijn beide door denzelfden meester gemaakt, of is één de arbeid van een leerling? Even zoovele vragen welke tot discussie aanleiding zouden kunnen geven. Ik wil mij daar — voorloopig althans — niet in begeven en zal afwachten, of het, tegenover plastiek, nog zeer lauwoelend Hollandsche publiek nu toch eens wat bewondering aan den dag zal leggen.

Ten slotte wil ik de aandacht van belangstellenden even vestigen op een paar meubelen uit de Italiaansche vroeg- en laat-Renaissance, te weten: een kistje versierd met figuren in vroeg 15de eeuwsche, sierlijke kleederdrachten, nog voorzien van eene zeer eigenaardige polychromie in was, een kist, eveneens uit de 15de eeuw versierd met inlegwerk, een eenvoudige stoel uit de 16de eeuw en een spiegellijst uit denzelfden tijd.

A. PIT.

Monumenten.

Zalt-Bommel met zijn St. Maartenstoren.

Daar zich thans te Zalt-Bommel eene commissie gevormd heeft met het doel den trotschen St. Maartenstoren eene hoogst noodige restauratie te doen ondergaan en de geschiedschrijvers dier plaats omtrent den bouw van kerk en toren allen — zonder uitzondering — in dwaling verkeerden, achten wij nu het tijdstip geschikt om eenige meer nauwkeurige gegevens daaromtrent mede te deelen.

Wanneer wij, van Utrecht naar het Zuiden sporend, de groote Waalbrug achter ons hebben, vertoont zich aan onze rechterhand het stedeke Zalt-Bommel, dat liefelijk en bescheiden in het frissche groen van zijne lommerrijke lanen en plantsoenen is weggedoken; en ver boven alles uit, de geheele omgeving als het ware beheerschend, verheft zich hoog ten hemel de fiere St. Maartenstoren, waaraan de tand des tijds wel is waar heeft geknaagd, doch die nog onverzwakt den last der jaren torst.

Alvorens met de beschrijving van het kerkgebouw aan te vangen, zullen wij hieraan doen voorafgaan eenige historische bijzonderheden van de stad zelf, daar deze zeer begrijpelijk ten nauwste met elkander verband houden

De plaats, die het onderwerp is dezer verhandeling, was oudtijds genaamd Waal-Bommel, dit waarschijnlijk ter onderscheiding van het naburige Maas-Bommel; de reden waarom en het tijdstip waarop die naam veranderd is in dien van Zalt Bommel liggen in het duister. Sommige geschiedschrijvers meenen hem te moeten toeschrijven aan de Saliërs, die te Bommel zouden gewoond hebben, andere daarentegen leiden hem af uit de omstandigheid, dat eertijds te Zalt-Bommel zout (Verg. 't Duitsche »Salz'') werd gemaakt uit de asch van zilte en veenachtige aarde of getrokken werd uit het zoute water, dat de zee — destijds nog niet door dijken en waterkeeringen weerhouden — bij vloed tot ver voorbij deze plaats opstuwde.

Wat hier ook van zij, vast staat dat reeds op 12 Augustus 850 de naam vermeld wordt als »Bomela' en wel bij gelegenheid, dat Balderic aan de kerk van Utrecht goederen, die aldaar waren gelegen, ten geschenke gaf. ¹⁾

In het jaar 999 was Bommel nog een onbeduidend plaatsje; immers bij verschillende geschiedschrijvers vinden wij vermeld, dat keizer Otto III aan de kerk van Utrecht heeft geschonken »de Vlekke alsdoen van Bommel, behalven het recht van Munte, Tollen en wat daar meer aan vast is''. ²⁾

Verschillende plaatsen, o. a. Arnhem, Roermond, Harderwijk, Wageningen en Bommel, werden in of omstreeks het jaar 1231 door graaf Otto III tot steden verheven, toen kreeg Bommel dan ook hechte muren en stedelijke privilegiën, die door graaf Reinald in 1316 werden bevestigd en in 1325 en 1329 nog werden vermeerderd. Zoo was dus Bommel omstreeks 1231 eene vesting geworden, doch de sterkte harer muren liet zeer veel

St. Maartenstoren te Zalt-Bommel.

1) Sloet, *Oorkondenboek* No. 41.

2) *Beschrijving der stad Bommel door een Gelders Regtsgeleerde*, 1774, pag. 2.

te wenschen over, daar de heeren van Buren herhaaldelijk invallen deden in den Bommelerwaard, bij welke strooptochten onze stad telkens in hunne handen viel en geheel geplunderd en gebrandschat werd. Eerst vele jaren later, toen prins Maurits haar vooral aan de landzijde geducht had versterkt met aarden wallen en zeven bolwerken, eerst toen heeft zij met succes twee belegeringen kunnen doorstaan, die dan ook de glanspunten vormen in de geschiedenis der stad; de eerste had plaats in 1574, de tweede in het jaar 1599.

Doch behalve door de rampen van den krijg is Bommel, en met haar ook de kerk en toren, herhaalde malen geteisterd door de vernielende kracht van het vuur. De eerste brand van het kerkgebouw had plaats in 1368, daags voor St. Agapitus; in 1462 brandde nagenoeg de helft van de stad af, waarbij zoowel kerk als toren het weder zwaar hadden te verantwoorden en ernstig werden beschadigd, maar — zoo schrijft de Bijde — terstond begon men beide te restaureeren.

Op St. Jansdag (24 Juni) van het jaar 1523 werd de stad weder door een groote ramp getroffen ten gevolge van de nalatigheid van een der ingezetenen; in den avond van dien rampzaligen dag brak een felle brand uit, die weldra zoozeer in hevigheid toenam, dat in korten tijd ongeveer 900 woningen een prooi werden van het vernielend element; slechts de groote kerk bleef toen gespaard. Het duurde echter niet lang of al deze huizen waren weder uit hunne asch verrezen en schooner dan te voren herbouwd; aan dezen grooten brand moet het worden toegeschreven, dat te Zalt-Bommel geen huizen meer worden aangetroffen van vóór dit in de geschiedenis der stad zoo beruchte jaar 1523.

In de jaren 1538 en 1696 leed de St. Maartenstoren door het inslaan van den bliksem andermaal groote schade, waarover wij bij de uitvoerige behandeling der kerk nog nader zullen spreken.

Toen in het midden der 16e eeuw de reformatiegeest zich van Zuid-naar Noord Nederland voortplantte, bleef ook Zalt-Bommel evenmin als andere plaatsen daarvan verschoond, want op 3 October 1566 of daaromtrent werd in de groote kerk aldaar voor het eerst door Jan van Venraaij van af den preekstoel de nieuwe leer verkondigd. Deze was op schriftelijke aanbeveling der stad Nijmegen door het kapittel van Bommel en door den Raad der stad aangenomen om in de groote- of parochiekerk als kapelaan te preeken en den dienst te verrichten; daar Jan van Venraaij reeds te Nijmegen duidelijk blijk had gegeven van Hervormde neigingen, is de veronderstelling gerechtvaardigd, dat men door eene aanbeveling daar ter plaatse van hem hoopte te worden ontslagen.

Spoedig echter — reeds in het begin van het volgend jaar — werd hij te Zalt-Bommel verdreven en door zijne geestverwanten tot Gorcum uitgeleide gedaan. Toen werd weer de Roomsche-Katholieke eeredienst de overheerschende en in de groote kerk, die ruim drie maanden lang (van 23 Oct. 1566 tot omstreeks 1 Febr. d. a. v.) voor tweeërlei godsdienst oefeningen

was gebruikt, hoorde men thans niet meer de Calvinistische predikatiën van Jan van Venraaij, noch het psalmgezag der Ned. Hervormde gemeente.

Doch zes jaar later, op 31 Juli 1572, toen de ingezetenen zelf de Spanjaarden uit hunne stad hadden verjaagd, verbond Zalt-Bommel zich bij eede aan prins Willem van Oranje en nam weer den Gereformeerden godsdienstvorm aan; en niettegenstaande de insluiting door Hierges in 1574 en het beleg door Mendoza in 1599 is de stad nimmer meer onder Spaansche heerschappij teruggekomen.

In 1572 dan legde de stedelijke regeering van Zalt-Bommel beslag op de Katholieke kerken om daarmee de Hervormden te begiftigen; zij, die na de invoering van den Gereformeerden godsdienst aan hun geloof getrouw bleven, werden in den beginne heimelijk bijgestaan door zendelingen uit de orde der Jezuïeten en moesten zich naar nabijgelegen plaatsen begeven ter vervulling hunner godsdienstplichten; eerst in 1663 slaagden zij er in een eigen geestelijke te bekomen, een zending uit de orde der Minderbroeders (Pater Servatius Verweij), die zich toen te Zalt-Bommel metterwoon vestigde, doch steeds nog genoodzaakt was zich met de grootste omzichtigheid verborgen te houden, hetgeen blijkt uit de eigen aantekeningen van genoemden Pater, waaruit wij vernemen, dat hij in den loop van verscheiden jaren op klaarlichten dag niet driemaal zijne schuilplaats heeft kunnen verlaten.

Toen op 21 Juli 1672 de stad op last van koning Lodewijk XIV van Frankrijk door den veldmaarschalk graaf de Turenne was ingenomen, vleide men zich met de hoop, dat de uitoefening van den Katholieken eeredienst niet meer zou worden verstoord; doch deze hoop verging weldra in rook, toen het Fransche leger reeds het volgend jaar Zalt-Bommel ontruimde. De inval der Franschen had echter dit gunstig gevolg, dat sedert dien de Katholieken met minder hevigheid werden vervolgd en verontrust; nochtans zou er eerst nog geruimen tijd moeten verlopen, voordat men hun toestond openlijk hunne godsdienstplichten te vervullen.

Eerst omstreeks 1707 konden zij een openbaar bedehuis inrichten in eene woning, die toebehoorde aan een zekere juffrouw ten Oever en in den beginne gehuurd, later aangekocht werd; in 1781 werd dit door een nieuw kerkehuis vervangen en in het jaar 1838 in den staat gebracht, waarin het zich ten huidige dage nog bevindt.

De reformatie te Zalt-Bommel heeft zich niet zoozeer, zooals elders het geval was, gekenmerkt door den zoogenaamden beeldenstorm, maar bestond hier meer voornamelijk in het breken der beelden; vooral schijnt men er te dezer stede behagen in gevonden te hebben de heiligenbeelden te werpen in de putten der gemeente, ter plaatse waar zich thans de stadspompen bevinden, want wij vinden van drie dergelijke gevallen melding gemaakt. ¹⁾

¹⁾ Dr. J. G. R. Acquoij, predikant te Zalt-Bommel, *Jan van Venraaij (Johannes Coperinius) en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel, 1873.*

Zoo was dus in 1572 de groote kerk het eigendom geworden der Hervormden, terwijl de Katholieken eerst een paar honderd jaar later een eenigszins oogelijk kerkgebouw het hunne konden noemen; en ingevolge artikel 6 (additioneel) der staatsregeling van 1 Mei 1798 ging de St. Maartens-toren met de klokken aan de burgerlijke gemeente over.

Gaan wij thans — na deze beknopte geschiedkundige inleiding — over tot de vermelding van hetgeen ons speciaal met betrekking tot het kerkgebouw bekend is.

Toen op het einde der 13e en in het begin der 14e eeuw de behoefte aan een nieuw kerkgebouw zich deed gevoelen en men tot den bouw daarvan besloten had, werd als bouwgrond aangewezen een terrein, gelegen in de nabijheid van den vestingmuur.

Oudtijds schijnt het gebruikelijk te zijn geweest, dat bij ommanteling eener plaats, die stadsrechten had verworven, de vestingmuur op eenigen afstand der buitenste huizenrij werd aangelegd, zoodat eene strook gronds vrij bleef voor eventueele uitbreiding der stad. Zoo zijn o. a. ook de kerken van Vianen en Elburg gebouwd op dergelijken ter uitbreiding bestemden grond in de onmiddellijke nabijheid van den stadsmuur; in eerstgenoemde plaats wordt de vestingmuur slechts door een tuin van de kerk gescheiden en in laatstgenoemde is de kerk zoo dicht bij den ringmuur gelegen, dat men — om een doorgang tusschen kerk en muur te behouden — genoodzaakt is geweest de onderhelft van een der contreforten een minderen voorsprong te geven dan het bovengedeelte; door uitkraging heeft men dan het oovengedeelte gesteund.

In 1304 werd de kerk door Gerrit van Nassau, thesaurier van de kerk te Utrecht, in tegenwoordigheid van vele Domheeren en Dekens ingewijd en aan St. Maarten als patroon opgedragen, aan welken heilige zij dan ook haar naam heeft ontleend.

Het jaar tevoren was op Pinksteren een kapittel van tien Kanunniken voor de kerk gesticht en door Gerrit van Nassau voornoemd, Barend of Bernard van Vueren, Kanunnik van de St. Pieterskerk te Utrecht, en door den Proost van de Collegiale St. Walburgskerk te Tiel begiftigd.¹⁾

Andere schrijvers, zooals Moreri en Johan Knippenberg,²⁾ zijn van meening, dat die stichting geschied is door Reinald I, den achtsten graaf van Gelder.

Omtrent den bouw van kerk en toren verkeerden bijna alle schrijvers in dwaling; zoo vermeldt Slichtenhorst in zijne *Geldersche Geschiedenis* — en van Hasselt neemt dit getrouw over in zijne *Beschrijving der stad Bommel door een Gelders Regtsgeleerde*, 1774, pag. 76 — dat de kerk »uitstekende is in Oudheid en nog meerder in helder Vensterligt, zijnde

1) *Beschrijving der stad Bommel door een Gelders Regtsgeleerde*, 1774, pag. 17.

2) In zijn *Historica Ecclesiast. Ducat. Getr.*, pag. 88.

»van een gelijk en eendragtig maakzel, alzoo het geheel Gebouw uit eene hand en door eenen Werkbaas vervolgens is begonnen en voltooid.»

Dezelfde meening staat Dr. C. Leemans voor, waar hij in de Gids van 1839, derde deel, neerschrijft: »Door ééuen bouwmeester, naar één plan, en zonder tusschenpoozingen achtereen afgebouwd, staat het eerbiedwekkende gebouw dáár als een zeldzaam voorbeeld van overeenstemming in bouw en versieringen, welke men bij grooter en prachtiger gebouwen van dien tijd meestal te vergeefs zoekt.»¹⁾

Om ten slotte nog een schrijver van den lateren tijd te noemen, verwijzen wij naar *Gelderlands voormalige steden* (Arnhem 1891), waar Mr. J. W. Staats Evers ons mededeelt, dat de groote kerk in 1304 aan St. Maarten is toegewijd, daarbij in een noot naar Slichtenhorst verwijzend (B. VI, pag. 110).

Men ziet hieruit dus, dat de jongere schrijvers de verschillende gegevens betreffende kerk en toren bloot op het gezag van oudere overnemen, zonder zich persoonlijk van den toestand op de hoogte te stellen, of — zoo zij dit al deden — duidelijk blijk geven de verschillende bouwperiodes, die het kerkgebouw ontwijfelbaar bezit, niet te kunnen onderscheiden.

Voor al van Dr. C. Leemans verwondert ons dit ten zeerste, daar deze geleerde als geboren Zalt-Bommelaar meer dan een ander in de gelegenheid was de kerk te bestudeeren, hetgeen trouwens ook blijkt uit zijne beschrijving van de doopvont en van de gewelf- en muurschilderingen, toch in de eerste plaats had kunnen waarnemen en zich overtuigen, dat hetgeen van het kerkgebouw zijner woonplaats stond geschreven, met het tegenwoordige bedehuis niet overeenstemde.

Zooals wij dan reeds zeiden, vertoonen kerk en toren verschillende duidelijk te onderscheiden bouwperiodes; het oudste gedeelte is het koor, dat zeer waarschijnlijk een overblijfsel is van de oorspronkelijke, in 1304 ingewijde kerk.

Na den brand van 1368, die kerk en toren beschadigde, is het schip bij de herstelling verhoogd en verfraaid, terwijl de bestaande en waarschijnlijk zeer bescheiden toren toen slechts de hoognoodige herstellingen zal hebben ondergaan.

Op het einde der 14^e of in het begin der 15^e eeuw is deze laatste afgebroken en vervangen door den thans nog bestaanden toren, welks opbouw eene verandering aan de westzijde der kerk met zich bracht; terzelfder tijd heeft de kerk verschillende doelmatige veranderingen ondergaan, die tevens veel tot hare verfraaiing hebben bijgedragen. Zoo heeft

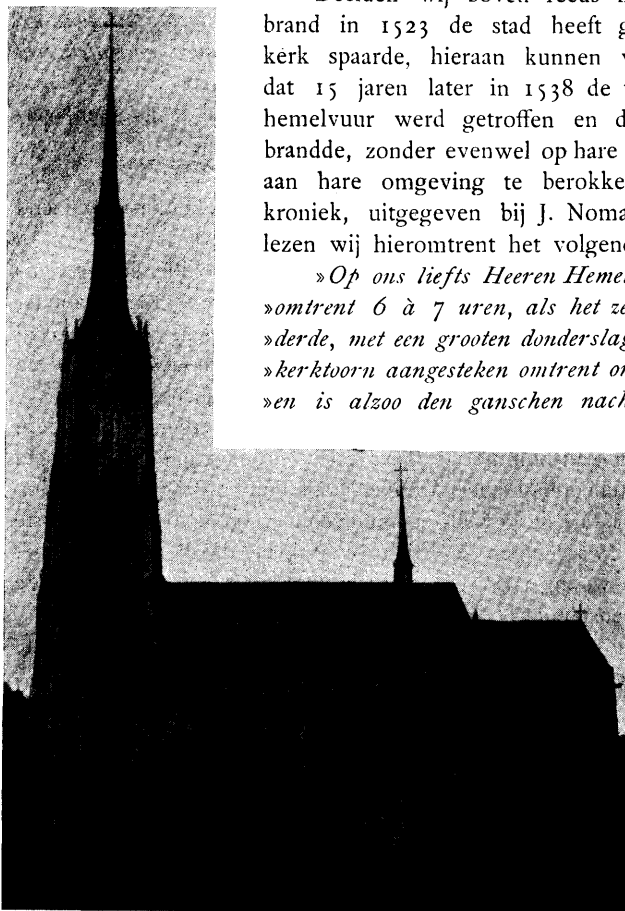
1) Dr. C. Leemans deelt hetzelfde, doch in andere bewoordingen, nogmaals mede in de *Verlagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Afdeling Letterkunde, jaargang 1857, tweede deel, pag. 238), echter op pag. 259 de mogelijkheid erkennend, dat de zuidelijke kapel eenigen tijd later aan de kerk is aangebouwd.

zij toen o. a. verkregen het rijke noorderportaal en de uitgebouwde zuidkapellen en werd met sierlijke netgewelven afgedekt; de lage kapellen ten noorden en ten zuiden van den toren, de eerste als stovenhuis, de laatste als kluis dienst doende, dagteekenen uit het midden der 15e eeuw.

Deelden wij boven reeds mede, dat de felle brand in 1523 de stad heeft geteisterd, doch de kerk spaarde, hieraan kunnen wij nog toevoegen, dat 15 jaren later in 1538 de torenspits door het hemelvuur werd getroffen en daardoor geheel afbrandde, zonder evenwel op hare beurt eenige schade aan hare omgeving te berokkenen. In eene oude kroniek, uitgegeven bij J. Noman te Zalt Bommel, lezen wij hieromtrent het volgende:

*»Op ons liefts Heeren Hemelvaartdag's avonds
»omtrent 6 à 7 uren, als het zeer regende en don-
»derde, met een grooten donderslag, is de Boemelsche
»kerktoorn aangesteken omtrent onder den pijnappel,
»en is alzoo den ganschen nacht al nederwaards*

*»gebrand met
»al dat kruis-
»werk tot dat
»wulfsel boven
»de klokke toe,
»daar stuitte
»het, en daar
»is anders geen
»schade van
»die brand ge-
»komen dan
»alleen aan
»den toorn; en
»op de kerk
»veel in twee
»gevallen van
»den verbran-
»den hout, dat
»van boven*

Af beelding van de St. Maartenskerk met toren voor den brand van 1538.

*»neerviel. Item den pijnappel met het kruis, daar de makelaar doorgeboort
»was, viel te zamen van boven neder regt naar beneden dat cnekelhuis.”*

Niettegenstaande de toren door het verlies van zijne spits belangrijk in hoogte verminderd was, wordt hij toch door »den Gelderschen Regtsgeleerde” in diens beschrijving der stad Bommel een toren genoemd, die »zijns gelijk in Gelderland niet en heeft, ende nog hoger aan de Wolken »reikt dan de Martens-Toren tot Utrecht.” Is het eerste waar, dit laatste

kan beslist worden tegengesproken, daar de St. Maartenstoren te Zalt-Bommel slechts 68 M., de Domtoren te Utrecht daarentegen 100 M. hoog is.

Tegen den zuidelijken torenmuur hangt in de kerk een schilderij op paneel, voorstellend de St. Maartenskerk met toren, zooals beide vóór den brand er uitzagen; hierop zien wij, dat het thans aanwezige achthoekige baksteenenvovengedeelte destijds nog niet bestond, doch dat een zeer slanke spits den toren bekroonde. Onder de schilderij is het volgend jaarrijm aangebracht, hetwelk vervaardigd werd door Mr. Jan de Bije, in leven Dijkgraaf en Burgemeester van Zalt-Bommel.

Chronologicon.

**Hec habvit tvrris fastigia fulmine flagrans,
Corrvit ac toto vertice nvda stetit.**

Door Jhr. Andries Schade van Westrum is dit chronicum op de volgende wijze in het Hollandsch overgezet:

Voor dat het **blixems vvvv zvn** hoochte stak in brand,
Soo stond dit **schoone spits hier practich** opgeplant ¹⁾.

Zooals wij dus zagen, werd in 1538 de torenspits vernield; twintig jaar later, dus in 1558, werd deze weder tot eene hoogte van 63 voet opgetrokken en werd tegelijkertijd in de verdieping daaronder eene groote zware klok aangebracht, voorzien van het volgend randschrift, hetwelk onder de zonderlinge klok-opschriften een eerste plaats bekleeden mag:

Anno vijftienhondert acht en dertig om,
Donderde de toren van Bommel om.
Actum factum donder om,
Heer der Heeren, nooit weêr om! ²⁾

Op den 26en Juli 1696 brandde de torenspits andermaal af, welke gebeurtenis ons omstandig wordt medegedeeld door Alardus Tiele, bedienaar des H. Evangeliums te Rotterdam, in zijn *Schouwburg der Oordeelen en Geregten Gods* (1e deel, pag. 109).

Dit verhaal luidt als volgt:

*»dog heeft die uitmuntende Toren daarmede maar 138 Jaren gepraald:
»Want op Sondag den 26 Juli des Jaars 1696, zijnde een zeer heeten dag, wierd'*

1) De tijddletters geven niet het gewenschte jaartal 1538, doch dat van 1536 weer.

2) N. C. Kist, *Ned. Bededagen*, 1ste deel, pag. 236—238.

In Dr. E. Laurillard: *Op uw stoel door uw land*, Amsterdam, 1891, staat op pag. 54 onder Zalt-Bommel: Algemeen bekend is het zonderlinge opschrift dat tot herinnering moest dienen voor 't inslaan van den bliksem in den Sint Maartenstoren in 1538.

»Iksem bliksem dommele

»Sloeg in den toren te Bommele

»Heer oom

»Doe 't nooit weerom."

»er des middags even na half twaalf uren een felle Blixem gezien, en
 »een zeer geweldig schaterende Donderslag gehoord, die ons alle in de Stad
 »zeer verschrikte: Men woonde den Namiddag Godsdienst onbelemmerd bij:
 »Maar terwijl het Blixemvuur het bovenste topje onder den vergulden
 »Appel hadde aangestoken, en beneden des HEEREN Knecht bezig was de koude
 »herten door Heilig Vuur te ontsteken; zoo wierd men des avonds om
 »half zes de Vlamme in de gedaante als een kleine toortse aan de Noordzijde
 »van het bovenste Kruis gewaar: Dog wat moeite men aanwende, men
 »kon geen Vuur blusschen, en wegens het afsmeltende Loot, konde niemand
 »daartoe genaken: Omtrent negen uren, wanneer men de hoge Klok in
 »het bovenste gloeiende zag hangen, zoo viel zij te negen uren en bonsde
 »met een geweldig geraas na beneden, omtrent in het midden des Torens
 »op een Verwulfsel neder, dewijle het overige brandende op de Kerk neder.
 »storte, waardoor zig het Vuur alom verspreide, en de Vlamme tot in den
 »Morgenstond zig hemelhoog verhefte, zoo dat die brandende Fakkel voor
 »het omleggende Land eenige Mijlen in 't ronde den geheelen Nagt voor
 »een vreeselijke Nagtkaarsse verstrekte: Ondertusschen was de geheele
 »Stad in het uitterste gevaar, wegens het opwerpende Vuur, dog de wind
 »West zijnde en zagt, gaf het grote hope van voor verder Onheileu bevrijd
 »te zijn, vermits 'er weinig Huizen agter de kerk tegen de Vesten aan
 »staan; en zoo heeft men dat hoge Praalgebouw droevig ontkeuind, zijn
 »hoge Spits zien nederstorten, onder een geweldig geraas, en het zelve is
 »nu met een platten en zeskantigen trans gesloten zonder Spits. Op Woensdag
 »den 5 Augusty, wierd daar over een halve Bede en Dankdag door de
 »Edele Agtb. Magistraat geördineerd, die ook plegtelijk wierd gevierd. . . .

»En zoo wierd de HEERE plegtelijk gedankt over zijne wondere
 »goedertierentheid in 't midden van dit Torenuur bewezen, dat de
 »geheele Stad door het nederstortende Vuur uit de hoogte niet was verteerd,
 »maar dezelve neffens ons openbaar Heiligdom, zoo wonderlijk onbeschadigt
 »was bewaard geworden."

Deze brand schijnt zich beperkt te hebben tot de heuten spits en het
 bovenste gedeelte van den toren met de klok van 1558, hetgeen valt af
 te leiden uit de aanwezigheid van drie klokken in den klokkenstoel, die
 ongeschonden zijn en van vóór dezen brand dagteekenen.

De eene klok (1.40 M. hoog bij eene doorsnede van 1.78 M.) is in
 1634 gegoten door Peter van Tryer, Johan Philipsen en Willem Eeverts;
 de andere klok van hetzelfde jaar (hoog 1.22 M. bij 1.56 M.) werd gegoten
 door de twee eerstgenoemden alleen, terwijl de derde klok (hoog 1 M. bij
 1.20 M. in middellijn) in het jaar 1669 werd gemaakt door Franciscus
 de la Pax.¹⁾ De klok, die nu in de open bovenverdieping de in 1696

1) Van welwillende zijde ontvingen wij de klokopschriften, die als volgt zouden luiden:
 1ste klok (Bovenrandschrift):

»Door dat vyer ben ick gevlooten, Peter van Tryer, Johan Philipsen ende

gesmolten klok vervangt, werd den 21^{en} December 1705 uit den kleinen gemeentetoren gehaald en naar den grooten toren overgebracht.

In het begin der 18^e eeuw heeft men nog het plan gekoesterd de spits weder te herstellen, hetgeen wij weten uit het notulenboek van 15 Juli 1708, waar wij lezen: »*Wordt besloten de noodige reparaties aan het koor der kerk te doen verrichten alsmede om het maken van een nieuwe spits op den grooten toren, waarvan de modellen en bestekken zijn ingekomen, uit te stellen, wegens het vergevorderde zomersaizoen.*»

De spits is echter nimmer uitgevoerd, zoodat zich hier het spreekwoord »Van uitstel komt afstel» ten volle heeft bewaarheid.

De toren heeft herhaaldelijk kleinere restauraties ondergaan, zooals o.a. in het begin der 18^e eeuw en in de jaren 1770 en 1801; zoo lezen wij in het Resolutieboek van 17 September 1705: »*wordt besloten het koper op het plat van den grooten toren te doen afnemen en deze met nieuw lood te beleggen.*» Deze Resolutie deelt ons dus mede, dat het plat van den toren eertijds met koper was bekleed. Een storm op den 9^{en} November 1800 trok dit laatste bekleedsel echter weer los en deed het te gelijk met een loozen zolder, waarop het lag, en met eene balustrade naar beneden storten, zonder echter veel schade aan te richten. Later werd geconstateerd, dat het afgewaaide lood 3477 pond woog. De restauratie van het jaar 1801 doelt zeker op de herstelling hiervan.

Wij zullen thans het gebouw architectonisch gaan beschouwen, daarbij gebruik makend van elke gelegenheid, die zich voordoet, om te wijzen op de verschillende bouwperiodes, waardoor het zich kenmerkt.

»Willem Eeverts hebben mij gegoten. Zijn geweest Burgemeesteren, Matheus Gijsbertus van der Pol, Cornelis Jongbloet I: V: D. Anno 1634.»

(Onderrandschrift):

»Johan Gerit Claesse, Brer Johan . . . . . Leonart van Meurs, Henrick van Ommeren, Adriaen de Cock, van Kerckwijk, Jacob . . . . . Secretaris, Peter van Enschede »Scepenen in Salt-Boemel.»

(door de stijlen van den klokkenstoel is het onderrandschrift niet duidelijk leesbaar).
2de klok.

»Door dat vyer ben ick gevloten, Peter van Tryer ende Johan Philipsen hebben mij gegoten. Ao. 1634. Johan de Vael, ende, Henrick van Ommeren, Kerckmeesteren, »in der tijt tot Salt Bommel.»

3de klok.

»Antonis, Goris. I: V: D ende Johan de Cocq. I: V: D: Borgemeesteren in der tijt. Frans van Meurs, Hendrick de Vael Kerckmeesteren.»

Op deze klok vindt men verder vier wapens, waarschijnlijk van de genoemde personen en onderaan de woorden »Franciscus de la Pax me fecit.»

Een der drie klokken in den gemeentetoren te Ede (Gelderland) draagt als opschrift:

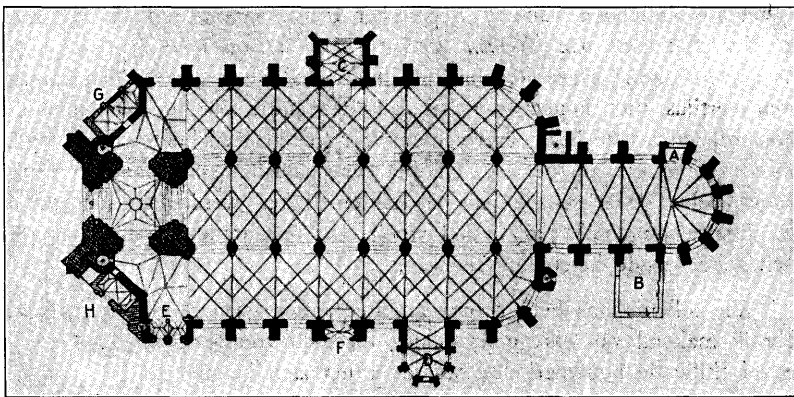
»Dor dat vyer bein yck gevloten, Peter van Trier, Johan Philipsen end Willem »Effers hebben me gegoten. Anno 1636.»

Dit opschrift is dus gelijkkluidend aan een gedeelte van het bovenrandschrift van de eerste klok, doch de naam van den laatsten gieter luidt hier eenigszins anders.

De kerk bestaat uit een koor en een driebeukig schip, hetwelk den toren aan drie zijden insluit.

Het koor is 10 M. breed en drie travée's lang, terwijl de koorafsluiting geschiedt door zeven zijden van een twaalfhoek, welks geheele lengte 21 M. bedraagt; bijna alle zijden zijn voorzien van zeer hooge, goed geprofileerde vensters, die het koor eene rijke verlichting bezorgen.

Aan de buitenzijde bevinden zich zware, onversierde contreforten, die de in het koor aanwezige kruisgewelven, welke op half-achthoekige kolonnetten aanvangen, voor uitzetting vrijwaren. Tusschen de beide noordelijke contreforten van de koorafsluiting is een stovenhuis gebouwd, waartoe men zich toegang heeft verschaft door het brutaal wegbreken van den muur onder

Zwart 1304 en in 1368 verfraaid.

Gestippeld begin 15de eeuw.

Gearceerd midden 15de eeuw.

A stovenhok.

B consistoriekamer.

C noorderportaal.

D zuiderkapel.

E doopkapel.

F zuiderportaal.

G stovenhuis.

H Kluis.

Plattegrond van de St. Maartenskerk te Zalt-Bommel.

het koorvenster; aan de zuidzijde is tegen de oostelijke travée eene consistoriekamer aangebracht.

Het is mogelijk, dat dit koor dagteekent van de oorspronkelijke kerk van 1304, hoewel de vensterprofielen op een lateren datum wijzen en waarschijnlijk na den eersten brand in 1368 werden gewijzigd. Het stovenhok en de consistoriekamer zijn echter toevoegsels van de vorige eeuw.

Het schip bestaat uit een middelschip van acht travée's lengte met zijbeuken, welks kolommen eertijds achthoekig waren, doch door het toevoegen van rijk geprofileerde moulures aan de noord- en zuidzijde de kerk een rijker aanzien hebben gegeven; zij staan op de verleng-assen der koormuren.

De lengte van het middelschip tot aan den toren, dus de lengte der

acht travée's, is 42 M., terwijl de breedte van het schip 28 M. bedraagt.

De zijbeuken hebben in elke travée een venster, waartusschen op de hartlijnen der travée's contreforten zijn geplaatst.

Als bijzonderheid dient opgemerkt te worden, dat de oostelijke travée's der zijbeuken niet rechthoekvormig eindigen, doch dat de buitenhoeken door twee zijden zijn afgesloten, zoodat dit op eene halve koorafsluiting gelijk.

Aan de oostzijde hiervan, bij het koor, bevinden zich traptorens, waarvan de noordelijke kwadraatvormig, de zuidelijke onder achthoekig, boven cirkelvormig is.

Aan de noordzijde tegen de vijfde travée van het oosten af is een rijk portaal aangebouwd, terwijl tegen de derde travée aan de zuidzijde een kapel met koorafsluiting is aangebracht; tusschen de contreforten van de vijfde travée bevindt zich het zuidelijk portaal.

De kern van hetgeen wij zoo juist hebben opgenoemd, dagteekent zeer waarschijnlijk eveneens uit het jaar 1304; doch na den eersten brand (in 1368) en in het begin der 15e eeuw, toen men den toren bouwde, heeft dit gedeelte een belangrijke wijziging ondergaan; want uit dien tijd dagteekenen de wit-steenen moulures, die tegen de baksteen kolommen zijn aangebracht en een kolonettenbundel vormen en daardoor het gebouw een rijk aanzien verschaffen. Ook de profielen in de wanden der zijbeuken, geplaatst op de assen der travée's en aanvangende als een driekwart kolonet om in een bundel van profielen de gewelven te schragen, zijn van het einde der 14e of uit het begin der 15e eeuw afkomstig; derhalve zijn de gewelven ook uit die bouwperiode, hetgeen de netgewelven dan ook aanduiden.

Het noordelijk portaal en de zuidelijke kapel, van welke laatste de gewelven aanvangen op kolonetten met kraagsteenen, waarop zich verschillende voorstellingen¹⁾ bevinden, zijn eveneens toevoegsels uit de 15e eeuw, evenzeer als het gewelf van het zuidelijk portaal en de rijkere uitwendige architectuur van het schip.

Aan de westzijde van het middelschip grenst de groote rijke toren, die uitwendig 12.50 M. en inwendig 6.60 M. in het vierkant is, zoodat de muren, die den opbouw dragen, 2.95 M. zwaar zijn. Aan drie zijden zijn de muren doorbroken; zware,orsch-geprofileerde spaarbogen geven verbinding met de kerkruimte, terwijl de westzijde, slechts voorzien van eene dubbele ingangpoort met daarboven aangebracht lichtvenster, een zoogenaamden gesloten wand vormt.

De noordwest- en zuidwesthoeken hebben zware, overhoeks geplaatste contreforten van 2.40 M. breedte en 3.40 M. voorsprong, waarachter zich traptorens bevinden, die toegang geven tot de eerste en tweede verdieping.

De torenruimte gelijkvloers wordt gedekt door een schoon stergewelf

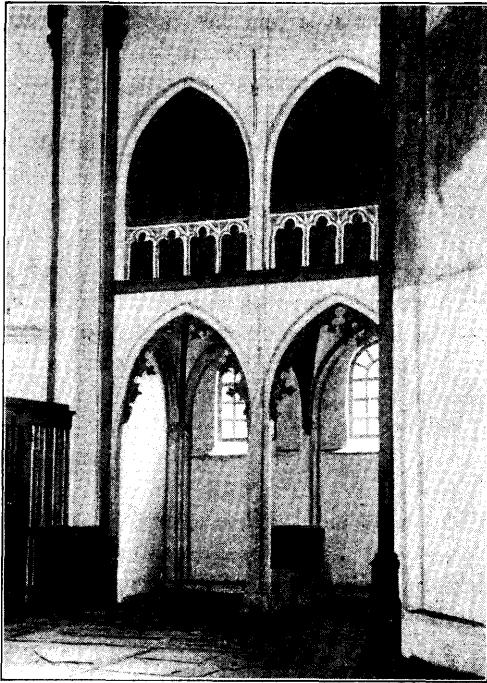
---

1) Zie hiervoor: *Kort overzicht der merkwaardigheden binnen Zalt-Bommel* van F. A. Hoefler in *Bijdragen en mededeelingen der vereeniging Gelre*, deel IX.

met geprofileerde ribben, waarvan de sluitring eene doorsnede heeft van 1.80 M.

De aansluiting met de kerk geschiedt op eenigszins vreemde wijze, doordat men in den noord- en zuidbeuk eene travée meer heeft aangebracht, zoodat deze negen travée's tellen tegen acht van het middelschip; aan de westzijde nu worden deze travée's voor de helft haaks afgesloten, terwijl de andere helft plotseling een hoek van ongeveer 45 graden maakt, om te eindigen tegen de achter de contreforten aangebrachte traptorens.

In plan doet deze oplossing zich heel zonderling voor, zoodat men

De doopkapel.

zich onwillekeurig afvraagt of men hier wel met eene oorspronkelijke kerkafsluiting te doen heeft; doch in de werkelijkheid wordt van deze eigenaardige verbinding van kerk met toren niets hinderlijks bespeurd. Want, treedt men door den toreningang de kerk binnen, dan wordt het oog geboeid door het schoone schip en koor, zoodat men reeds de eerste zijbeuktravée genaderd is zonder het vreemde van de kerkafsluiting te hebben opgemerkt. Nadert men uit de tegenovergestelde richting, dan wijzen de schuin naar den toren toeloopende kerkmuren ons het punt, waarvandaan wij de kerkruimte zijn binnengetreden en waar zich thans de uitgang bevindt.

Deze verbinding van kerk met toren is tot stand gebracht, toen de toren gebouwd werd; maar de laag gehouden kapellen aan de noord- en zuidzijde tegen den schuinen muur zijn van lateren tijd, nl. uit de tweede helft der 15^e eeuw, vermoedelijk van na 1462, het jaar waarin de helft der stad afbrandde en kerk en toren zwaar werden beschadigd. Zelfs bij oppervlakkige beschouwing dezer kapellen vestigt zich terstond de overtuiging, dat hier van verschillende tijdperken sprake moet zijn.

De doopkapel is echter uit het begin der 15^e eeuw, uit den tijd toen men bezig was met den bouw van den toren en met de verfraaiing en vergrooting van de oorspronkelijke kerk, die zooals wij zagen in 1304 werd ingewijd.

Wanneer wij de kerk uitwendig bezichtigen, merken wij eveneens verschillende teekenen op, die op deze verandering wijzen; aan het koor echter vindt men de minste afwijkingen.

Lange slanke vensters met blokjes witte steen in de vensterprofileering verlichten de kooruimte; het geheel is in baksteen uitgevoerd behalve de benedenhelften der hoogst eenvoudige contreforten, die zich tweemaal versnijden en welke van tufsteen zijn. Op het koor vindt men geene balustrade doch eene baksteen borstwering.

Aan het noordelijk torentje is nog eene uittanding waar te nemen, die zeer waarschijnlijk afkomstig is van eene wijziging bij den opbouw.

De zijbeuken zijn van den grond af tot op 5 à 6 lagen boven de waterlijst in tufsteen uitgevoerd, terwijl de contreforten — bij een harer versnijdingen met een pinakel versierd — geheel in tuf zijn opgetrokken. Onwillekeurig vraagt men zich af, of het ondergedeelte, dat van tufsteen is, mogelijk wijzen kan op een gedeelte der oorspronkelijke kerk; m. a. w. of de oorspronkelijke kerk in 1368 kan zijn afgebroken tot waar de tufsteen nu eindigt en dus de hoogere opbouw met de contreforten, die van restanten tufsteen zijn vervaardigd, de verfraaiing betreffen, die de kerk heeft ondergaan?

Het noordelijk portaal is tegen de kerkcontreforten aangebouwd evenals de zuidelijke kapellen, waardoor men moet aannemen, dat zij van nog lateren tijd dagteekenen dan van de verfraaiing in 1368, dus ongeveer uit het begin der 15e eeuw; dit portaal is inwendig een fraai stuk werk en zou dit zonder twijfel uitwendig ook zijn, waren de muren niet door eene alles dekkende cementlaag geheel aan het oog onttrokken; in de rijke zijcontreforten kunnen wij echter nog zien, dat deze grootendeels van witte steen zijn vervaardigd.

Het portaal bestaat uit twee travée's en wordt door gewelven gedekt. In de zijwanden zijn blindvensters met traceeringen als versiering, terwijl in den kerkwand aanwezig is een rijk geprofileerde ingang, waarboven zich bevindt een thans dichtgemetseld lichtvenster, dat versierd is met een weelderige van traceeringen en bladwerk voorziene omgeving. Langs de zijwanden bevinden zich steenen zittingen.

Op de zijbeuk- en schipmuren zijn balustraden aangebracht, die veel tot den rijkdom en luister van het kerkgebouw bijdragen.

Inwendig is de kerk rijk aan architectuur, hetgeen zij grootendeels te danken heeft aan de verfraaiing, die zij ondergaan heeft ten tijde van den opbouw van den toren.

De bundelkolonnetten, die tegen de kolommen zijn aangebracht en aanvagen op een daarmee gemeenschappelijk basement, gaan statig opwaarts om op 13 M. hoogte in een dubbel bladkapiteel te eindigen, waaruit de van rijke ribben voorziene netgewelven aanvagen.

Boven de spitsboogvormige spaarbogen, die het middelschip van de zijbeuken afscheiden en welks bogen zonder kapiteel uit de achthoekige

kolommen ontspringen, bevindt zich in de muurdikte een gaanderij, die aan de kerkzijde met eene balustrade is afgesloten, aan de andere zijde evenwel begrensd wordt door den overgebleven muur, waarin in elke travée een geprofileerd en getraceerd spitsboogvenster aanwezig is.

Deze vensters zijn aan de onderzijde alle ongeveer 1 M dichtgemetseld, hetgeen inwendig duidelijk zichtbaar is; dit is onder de zijbeukdaken niet zoo gemakkelijk te zien, daar na de dichtmetseling een tweede waterlijst hoogerop is aangebracht, die alle kenteekenen vertoont van hoogen ouderdom; alleen de twee oostelijke schipvensters zijn nog in hun oorspronkelijke toestand.

Dit dichtmetselen der vensters en het aanbrengen van de tweede waterlijst, die nu andermaal onder het zijbeukdak verborgen is, doet ons zien, dat het tegenwoordige zijbeukdak herhaaldelijk is gewijzigd; het eerste dak hield verband met de onderste waterlijst, de tweede waterlijst werd vervaardigd om een gewijzigd dak te kunnen aanbrengen, terwijl het tegenwoordige lessenaarsdak, met zakgoten vóór de vensters, van lateren tijd is, hetgeen trouwens ook nog wordt aangetoond door het feit, dat de van pinakels voorziene contreforten van het schip gedeeltelijk onder het dak verscholen zijn.

Niet alleen hare architectuur dwingt den kunstlievenden bezoeker gaandeweg bewondering af bij het bezichtigen der kerk, ook de gewelf- en muurschilderingen, koorbanken, doopvont en andere overblijfselen van haar vroegeren rijkdom werken daartoe mede, aldus getuigenis afleggend van de vroomheid en den kunstzin onzer voorvaderen.¹⁾

Dr. C. Leemans rangschikt deze schilderingen, die eene nauwkeurige beschouwing overwaard zijn, onder de voortbrengselen der tweede helft van de 14^e eeuw, hetgeen met zijne bewering, dat de kerk van 1304 dagteekent, mogelijk zou kunnen zijn; daar echter de kerk in de eerste helft der 15^e eeuw is vernieuwd en de gewelven eerst van dien tijd dagteekenen, kunnen deze schilderingen natuurlijk niet ouder zijn dan de gewelven en zijn dus noodwendig na dien tijd vervaardigd.

Deze geleerde oudheidkundige heeft dit schilderwerk menigmaal bewonderd en betuigt dan ook zijne vreugde, dat de onvermijdelijke kosten, aan het witten der kerk verbonden, de oorzaak zijn geworden, dat de gewelfschilderingen tot op heden onaangetast zijn gebleven.

---

1) Eene beschrijving der gewelfschilderingen en van de doopvont komt voor in het derde deel van *De Gids*, anno 1839, van de hand van Dr. C. Leemans.

Behalve in bovengenoemd tijdschrift kan men hieromtrent nog belangrijke bijzonderheden vinden in het *Nederl. Arch. voor Kerk. Gesch.*, deel IV, van den hoogleeraar N. C. Kist, alsook in min of meer uitvoerige berichten in de *Nederlandsche Staatscourant* van 1 Nov. 1845 van de hand van Dr. C. Leemans; verder nog in de *Algem. K. en Letterb.* en in de *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, jaargang 1857, tweede deel.

Hij schreef dit in 1839, doch in de jaren 1855/56 en in 1857 zijn de schilderijen, die de gewelven der gansche kerk bedekken, op zoodanige wijze gerestaureerd bijgewerkt en overgeschilderd, dat men aan eene dekking met witkalk haast de voorkeur zou gaan geven.

Al het tegenwoordige schilderwerk, uitgezonderd dat in de zijbeuken, waar men gedeelten onaangeroerd liet, is blijkbaar door eene ongeoeffende hand aangebracht. 1)

Aan de zuidzijde van het koor in een der nissen zijn nog sporen aanwezig van eene muurschildering, die nog ongerept is gebleven en goede teekening en frissche kleur te zien geeft. Zij stelt voor Christus op den regenboog gezeten, in de rechterhand den lelietak, in de linkerhand het zwaard houdend, terwijl banderoles met opschriften het overige gedeelte aanvullen.

Dr. C. Leemans zegt, dat hij zich herinnert vóór tegen den triomfboog schilderijen gezien te hebben, die het laatste oordeel afbeeldden; dit kunstwerk, dat destijds reeds veel scheen geleden te hebben, is thans geheel overgewit.

De doopvont, eveneens door den geleerden Zalt-Bommelaar beschreven, is geplaatst in de doopkapel ten zuiden van den toren; op de acht zijden daarvan komen de volgende voorstellingen voor: 1°. Adam en Eva; 2°. De ark van Noach; 3°. De offerande van Abraham; 4°. De worsteling van Jacob met den engel Gods; 5°. David en Goliath; 6°. Mozes en het brandend braambosch; 7°. De besnijdenis van den Zaligmaker; 8°. De doop van den Zaligmaker in de woestijn.

De voorstelling, onder 6°. genoemd, was aan Dr. C. Leemans niet bekend

---

1) In de *Verlagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afdeling Letterkunde, jaargang 1857, tweede deel, pag. 256, meent Dr. C. Leemans aan het kerkbestuur welverdiende hulde te moeten brengen, omdat het »sedert meer dan een jaar, bij de dringend noodig geworden herstellingen van het »gewelf, ook zijn zorgen uitstrekke tot hernieuwing der schilderijen. Dit geschiedt onder »het opzicht van den stadsarchitect, den heer Itz, door eenen werkman die zich met »liefde en zorg aan de moeielijke taak gewijd, en haar tot dusverre met het beste gevolg »en geheel in den stijl van het oorspronkelijke volbracht heeft. Het heeft eenige moeite »gegeven, maar men is er in geslaagd, om de verwen zóó zamen te stellen, dat zij, op »de nog vrij versche kalk aangebracht, den vereischten toon erlangen; waar de oude »modellen geene duidelijke aanwijzingen boden, zocht en vond de werkmán die in zijne »tusschenuren in de natuur, door onderzoek en ontleding van de veldbloemen, wier »afbeeldingen hij, min of meer gewijzigd, in de oude schilderijen meende te herkennen. »Zoo slaagde hij er in, om ook waar geheele vakken vernieuwd moesten worden, het »ontbrekende geheel terug te geven.»

Wanneer wij dit lezen, verwondert het ons dan wel, dat de herstelling der gewelfschilderingen onoordeelkundig heeft plaats gehad? Immers, een zoodanige restauratie behoort zich te bepalen tot het vastleggen van het gevondene en moet geschieden door personen, die met zulk werk vertrouwd zijn, niet door gewone werklieden, al hebben deze nog zooveel ambitie en liefde voor hunne moeiijke taak.

en wordt door ons als zoodanig betiteld; immers, het braambosch met den Heiland daarin laat daaromtrent geen twijfel over. Aan Mozes wordt een opengeslagen boek overhandigd, hetwelk hij met beide handen aanneemt, aldus symbolisch voorstellend de opdracht, die God aan Mozes heeft gegeven.

In dezelfde Gids van 1839 vinden wij nog eene korte beschrijving van de schildering der drie doode koningen tegen het westelijk muurvak, grenzend aan de doopkapel.

De beschrijving van de beide groote muurschilderingen, waarvan de eene zich bevindt tegen den westmuur van den zijbeuk ten noorden van den toren en voorstelt Christophorus, dragende het kind Jezus, en de andere tegen den schuinloopenden muur, die aan de zuidzijde de kerk met den toren verbindt, kan men vinden in de Nederlandsche *Staatscourant* van 1 November 1845, eveneens van de hand van denzelfden schrijver. In deze laatste muurschildering ziet men een kanonskogel ingemetseld, die in het jaar 1599 deze schildering heeft beschadigd, terwijl een andere kogel met het jaartal 1574 in een der kolommen is vastgelegd ter herinnering aan het beleg der stad in voormeld jaar.

De koor- of kanunnikenbanken, die nog in de kerk aanwezig zijn, vormen slechts een klein gedeelte der banken, die éertijds het koor vulden en versierden; zij dagteekenen niet uit den tijd der oorspronkelijke kerk, doch uit het begin der 15e eeuw. Thans is nog aanwezig eene reeks van 2 × 8 zitplaatsen, acht vóór en acht achter; de achterste zijn aan de einden door wangen afgesloten, die zoowel aan de buiten- als aan de binnenzijde van beeld en snijwerk zijn voorzien.

Van deze wangen zijn echter de bovendeelen afgezaagd, terwijl de oorspronkelijke rug, die de bank bezat, evenals hare oorspronkelijke overhuiving verdwenen is; de tegenwoordige rug der bank is niet oud.

De zittingen, die eertijds konden worden opgeslagen, hebben aan de onderzijde geen figuurmotieven, maar zijn slechts versierd met rozetten in een geprofileerde uitkraging.

In de zijwangen treft men de volgende beelden aan:

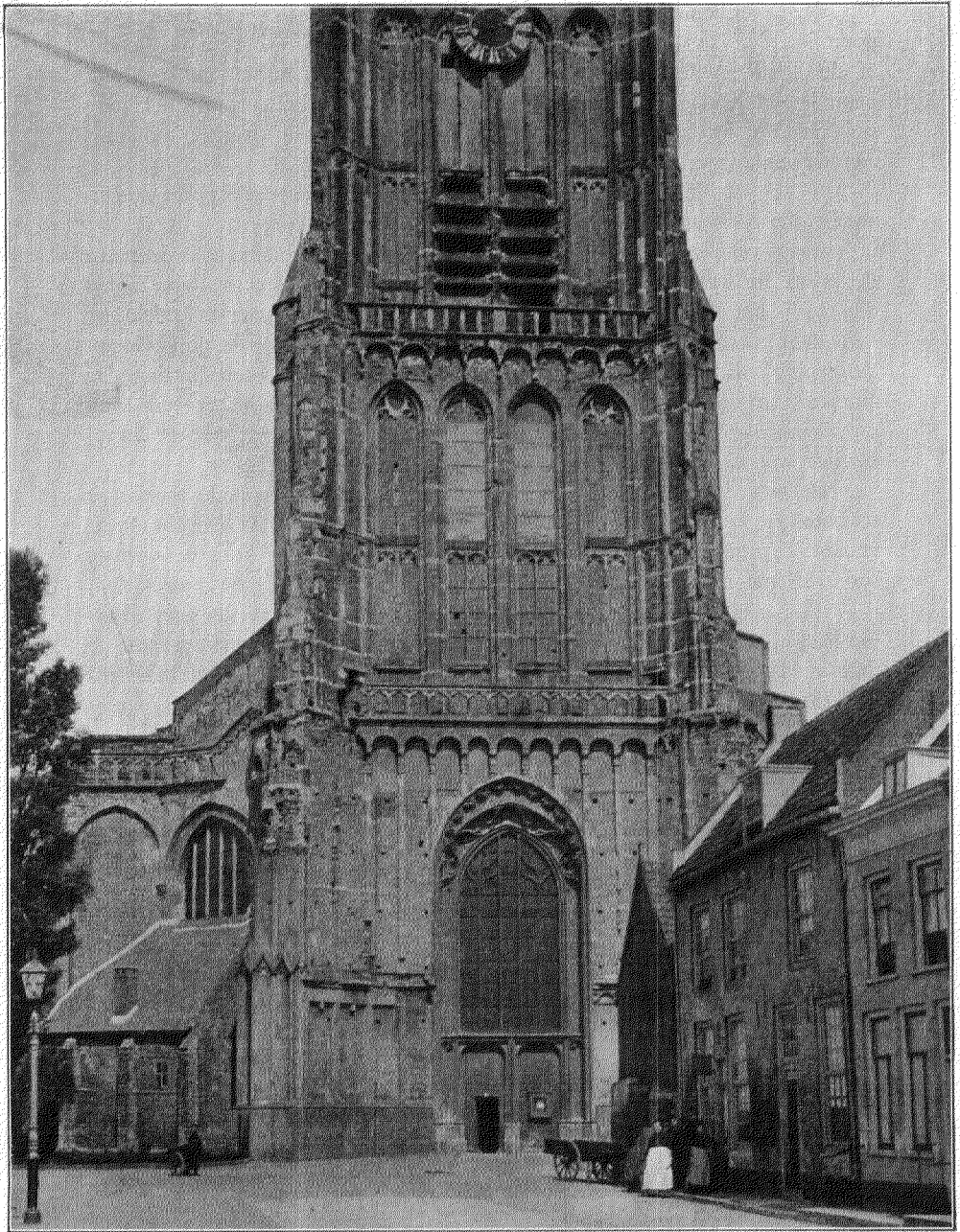
in de linkerwang (buitenzijde) boven: de H. Barbara; onder: de H. Dorothea; aan de binnenzijde: de H. Laurentius;

in de rechterwang (buitenzijde) boven: de H. Maria Magdalena; onder: de H. Catharina; aan de binnenzijde: de H. Martinus.¹⁾

Laat ons thans, na deze korte bespreking der nog aanwezige kerk-sieraden, de beschrijving voleindigen van den toren, waarvan wij het grondplan reeds omschreven hebben.

De eerste verdieping van den toren is uitwendig 11.30 M., inwendig 6.65 M. in het vierkant, zoodat de muurdikte derhalve 2.32 M. bedraagt.

¹⁾ Deze banken worden uitvoerig beschreven in den *Kalender voor de Protestanten in Nederland* door W. Moll, jaargang 1861, pag. 87—99.

Gedeelte van den St. Maartenstoren te Zalt-Bommel.

Op deze verdieping is alleen de oostmuur door een grof doch goed geprofileerden spitsboog doorbroken, zoodat eertijds van deze verdieping af de dienst in de kerk kon worden gevolgd. In den noord- en zuidmuur bevindt zich een diepe geprofileerde nis, waarvan het buitenste profiel hoog oploopt om in een spitsboog te eindigen, terwijl de overige moulures aanmerkelijk lager in een soortgelijken boog uitloopen.

In de overblijvende muurdikte zijn ellipsvormig-getoogde poortjes aanwezig, die toegang verleenen tot de daken der zijbeuken.

Deze verdieping, die van af de traptorens te bereiken is, wordt aan de westzijde verlicht door twee tweedeelige vensters, die in diepe nissen dicht bij het buitenvlak van den torenmuur zijn geplaatst; de afdekking van deze verdieping geschiedt op dezelfde wijze als bij de gelijkvloersverdieping, nl. door een stergewelf, voorzien van een grooten sluitring. De banden van witte steen, die in het muurwerk aanwezig zijn ter versiering en verfraaiing van deze ruimte, zijn ons eene vingerwijzing, dat dit lokaal eertijds wel niet onbenut zal zijn gebleven.

De tweede verdieping, die eveneens langs beide genoemde traptorens te bereiken is, is uitwendig 10.20 M., inwendig 6.50 M. in het kwadraat, zoodat de muurdikte op 1.85 M. herleid wordt; te dezer hoogte komt de toren vrij boven de kerk en vertoont aan alle hoeken overhoeksche contreforten.

Elke zijde van deze verdieping heeft twee diepe nissen met galmborden, aangezien zich op deze hoogte de klokkenstoel bevindt, waarin de drie reeds eerder besproken klokken aanwezig zijn; alleen het benedengedeelte dier nissen is met galmborden bezet, het bovengedeelte daarentegen bezit dichtgemetselde tweedeelige vensters, die eertijds geopend en van glas en lood voorzien waren; aan de buitenzijde worden deze nissen door blindvensters geflankeerd.

Om van deze verdieping, die de sporen draagt, dat zij eertijds met een gewelf is afgedekt geweest — hetgeen wij trouwens hierboven reeds duidelijk hebben aangetoond — de hooger gelegene te bereiken, moet men thans gebruik maken van eenen traptoren, die in den zuidoostelijken hoek in de muurdikte is aangebracht.

Ook op de derde verdieping versmalt zich de toren, evenals dit telkens bij de andere verdiepingen geschiedt is; de uitwendige maat is hier 9.30 M. bij 9.30 M. Alle zijden hebben vensters en nissen, zooals wij op de vorige verdiepingen hebben aangetroffen, doch — daar de vensters hier nimmer van glas, in lood gevat, voorzien zijn geweest en dus het hemelwater vrijen toegang tot dezen verdiepingsvloer zou hebben gehad — daarom is op eenige meters boven den vloer der 13 M. hooge verdieping, die met een soort koepelgewelf is afgedekt, een met lood bekleed afdak aangebracht; de geheele aanleg duidt op oorspronkelijkheid.

De hierboven gelegen verdieping, uitwendig 8.30 M. in het vierkant, is bereikbaar langs een traptoren, welks spil gelegen is in den noordoostelijken hoek van den toren; deze verdieping was eertijds het einde van het

muurwerk van den toren, waarop de spits was geplaatst, die na tweemaal te zijn afgebrand niet weder is opgebouwd. In de plaats daarvan is een achthoekige baksteen verhooging aangebracht, waarvan de bovenzijde plat is afgedekt en met een houten balustrade is omgeven, zoodat deze bekroning van den toren als belvédère kan dienst doen.

Uitwendig is de toren zeer schoon van architectuur, hoewel de silhouette der hoekcontreforten aan afwisseling te wenschen overlaat; dit gebrek aan afwisseling is oorzaak, dat men, van welk punt uit men den toren ook beschouwt, steeds een eentonige, vormelooze omtreklijn te zien krijgt.

Door vijf balustraden wordt de toren in zes deelen of verdiepingen verdeeld. waarvan elk deel naar gelang men hooger komt in breedte afneemt, zoodat men bij wijze van spreken van dusdanigen toren zou kunnen zeggen, dat hij een telescopevorm heeft; vooral aan de vrijstaande westzijde is dit goed te zien.

De hoekcontreforten versnijden zich in pinakels, die zelf zich weder in een ander aantal pinakels ontwikkelen, doch telkens een weinig terugspringen, om dit spel zoolang te herhalen, tot zij eindelijk op 60 M. hoogte in een enkelen pinakel eindigen.

De contrefort-overgangen van de verdieping gelijkvloers en van de eerste verdieping gelijken zeer veel op elkaar, terwijl de oplossing der contreforten ter hoogte van de tweede en derde verdieping bijna aan elkander gelijk zijn.

De contreforten, evenals de geheele toren in tuf- en witte steen uitgevoerd, zijn rijk behandeld; doordat weinig pinakels vrij staan, doch meestal aan elkander verbonden zijn, is het profiel der contreforten niet schoon te noemen, hoewel de constructie daardoor sterker is geworden.

Hoe fraai de architectuur van den toren overigens ook zij, de herhaling daarvan in de eerste, tweede en derde verdieping kan ons niet bevallen; op elk dezer verdiepingen treffen wij aan vier lange vensters, in het midden doorbroken door eene horizontale lijst met traceering, van welke de buitenste als blind-, de middelste als lichtvensters dienst doen, terwijl bovendien elk venster dezelfde traceering bezit. Van de derde verdieping zijn de middelste vensters, zooals wij boven reeds zeiden, nooit voorzien geweest van glas in lood gevat.

De balustraden rusten niet op den ondermuur, maar worden gedragen door sierlijke, fijngevormde boogjes, die steunen op uiterst elegante kraagsteentjes, die echter zoo slank gehouden zijn, dat zij niet aan den tand des tijds weerstand hebben kunnen bieden en bijna alle door niet in stijl zijnde baksteen ellipsboogjes zijn vervangen. Het meest van alles hebben de balustraden geleden, daar de oorspronkelijke geheel verdwenen en vervangen zijn door andere, die echter ook thans weer in slechten staat verkeerden.

Van de gelijkvloers-verdieping heeft alleen de westzijde eene façade, daar de overige zijden zijn ingebouwd; de architectuur daarvan, evenals

die der vierde verdieping, wijkt af van de bouwwijze der overige verdiepingen.

In het midden van den gelijkvloers gelegen westgevel is een uit vele geledingen bestaand profiel aanwezig, van welke geledingen sommige een dubbelen ingang omvatten, andere een daarboven geplaatst spitsboogvormig venster omsluiten, weer andere (nl de buitenste) een verhoogden spitsboog te aanschouwen geven, waaraan traceeringen in den vorm van kantwerk voorkomen. Het overige gedeelte van den gevel heeft een aantal nissen, waarvan de smalle lizenen, van profielen voorzien, in de kraagsteenen onder de balustrade eindigen.

Hoewel de buitenste vensterprofileering brutaalweg de nissen en lizenen doorsnijdt, kan men hier toch niet uit besluiten, dat dit venster later is aangebracht, daar de toegblokken constructief goed met de lizenen zijn verbonden en de inwendige hooge torenruimte slechts van dit enkele venster haar hoofdlicht ontvangt, hetgeen er op wijst, dat dit venster van het begin af deze afmeting moet hebben gehad.

De vierde verdieping is in afwijking van de overige geheel in witte steen opgetrokken, heeft afgeschuinde hoeken en is aan alle zijden versierd met nissen, die door eenvoudige traceeringen zijn afgedekt.

Van den toren kunnen wij nog de volgende afmetingen opgeven:

De vloer der eerste balustrade bevindt zich op 14.50 M. boven den beganen grond, die der tweede op 28 M.; het loopvlak achter den derden omgang ligt op 42.50 M. hoogte, terwijl de vierde omgang op 56.50 M., de vijfde op 62.50 M. en de zesde op 67 M. hoogte zijn gelegen.

Ook de contreforten van den toren hebben veel van hare schoonheid verloren, doordat veel tufsteen verweerd en afgebrokkeld is, en — hoewel op vele plaatsen nog aanwezig — ook de witte steen hier en daar reeds begint te verdwijnen.

De ontwikkeling en overgangen der contreforten laten zich echter nog goed volgen, zoodat bij eene eventueele restauratie hiermede geen moeilijkheden zullen worden ondervonden; alleen de contrefort-oplossing ter hoogte der eerste balustrade zal eenige studie en nadenken vereischen.

Thans, nu reeds van tijd tot tijd loszittende steenen en afbrokkelende stukken afvallen, wordt het meer dan tijd, dat tot eene degelijke herstelling wordt overgegaan; doch het is dan te hopen, dat deze restauratie beter en met ruimer middelen moge worden uitgevoerd dan in 1868 het geval is geweest, toen men, na eenige duizenden guldens verwerkt te hebben, plotseling het werk staakte.¹⁾

Hoe weinig men in die jaren gevoelde voor het schoone van den toren, blijkt ten duidelijkste uit de notulen der Gemeenteraadszitting van 11 Juni 1867, waarin de Burgemeester het voorstel deed »om den grooten

1) Mr. J. W. Staats Evers zegt in *Gelderland's voormalige steden* ten onrechte, dat de restauratie van 1868 op kosten van het Rijk werd aangevangen.

toren tot op zekere hoogte af te breken'', welk voorstel echter gelukkig werd verworpen.

Voor dergelijk vandalisme bestaat op den dag van heden niet de minste vrees meer; »tempora mutantur'', de tijden zijn veranderd en met de tijden ook de menschen; eene kentering ten goede heeft zich thans geopenbaard en het lot van den fieren, grijzen St Maartenstoren, die gedurende eeuwen de getuige is geweest van Zalt Bommel's wel en wee, boezemt thans weer velen groote en oprechte belangstelling in.

Er heeft zich thans eene voor hare taak berekende commissie gevormd die al hare krachten inspant, om te kunnen komen tot eene volledige restauratie van den toren, waarvan de kosten begroot worden op plusminus f70.000. Het is waar, dat het bijeenbrengen van zulk bedrag een moeilijke taak zal zijn, doch het is onze innige overtuiging, dat het doel, waarnaar gestreefd wordt, dit dubbel waard is. Want, wanneer na eenige jaren de toren, met behulp eener subsidie van rijk, provincie en gemeente en door vrijwillige bijdragen van ingezetenen, kunstliefhebbers en belangstellenden, in zijn oorspronkelijken luister zal zijn hersteld en weer de roem en trots zal zijn geworden van de geheele Bommelerwaard, dan zal de commissie met voldoening kunnen terugzien op hare goede bemoeiingen in het belang van een Nederlandsch bouwwerk van hooge architectonische waarde, dan zal zij ook de voldoening smaken een historisch monument voor verval te hebben behoed en te hebben behouden voor stad en vaderland.

's-Gravenhage, Juli 1906.

ADOLPH MULDER.

O. L. V. of Groote Kerk te Dordrecht.

Bij het afwasschen der geschilderde vakken van het stergewelf in de O. L. Vrouwenkapel bleek dat er twee verschillende schilderijen boven elkander op hetzelfde ornament zijn aangebracht. De oudste schildering geeft de krachtig heldere kleuren der laat-Gothiek en deze is later overschilderd in vuile gebroken tinten, in bruin en blauwgroen. Waarschijnlijk dateert deze overschildering van na den brand.

Bij de restauratie zal men trachten de overschildering te verwijderen en de oorspronkelijke toon weder te voorschijn te roepen.

Heringa-State te Marssum.

Heringa-State, eene der weinige stinsen in Friesland nog aanwezig, zal in zijn vroegeren toestand worden teruggebracht Aan den architect Frowein, in den Haag, is de restauratie opgedragen.

De laatste eigenaar, dr Popta, oudste advocaat voor den hove Friesland, kocht in 1687 Heringa-State van de erfgenamen der familie van Eysinga en bewoonde tot zijn dood in 1712 het gebouw.

Bij testamentaire beschikking vermaakte hij Heringa-*State* en al zijn bezittingen aan het Arme Vrouwen Gasthuis te Marssum, door hem in zijn laatste levensjaren gesticht. Sinds dien was Heringa-*State* tot op heden in gebruik bij heeren voogden van genoemd gasthuis, meer bekend onder den naam van het Popta-Gasthuis.

Ofschoon Heringa-*State* uitwendig in den loop der tijden veranderd is, bleef het inwendige vrij goed bewaard, waarvan de fraaie eikenbetimmeringen en meubels, rijk met fraai uitgevoerd snijwerk voorzien, alsmede de nog aanwezige oude schouwen getuigen.

Bekend is de aan de stichting behorende zoogenaamde Popta-schat, thans in bruikleen afgestaan aan het museum van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

Zutphen.

Bij het wegbreken van het orgel in de St. Walburgskerk, dat sedert 1814 in het koor stond en nu naar het westelijk gedeelte van het middenschip verplaatst wordt, heeft men tegen de pilaren gedeelten gevonden van de bogen, welke de vroeger daar aanwezige crypt overspanden. Zij zijn geheel van tufsteen gemetseld.

De crypt in de St. Walburgskerk wordt reeds in 1389 vermeld. In 1595 werd haar gewelf stuk geslagen en zij zelf met zand en puin dichtgeworpen.

Uit de thans gevonden fragmenten blijkt, dat het gewelf der crypt ongeveer een meter hoog boven den vloer van het middenschip uitstak. (N. R. Ct. 8 Juni).

Nader schrijft men hierover in het *Handelsblad*:

De aandacht op het bestaan der crypt werd in den zomer van 1895 het eerst gevestigd door het vinden in de boekerij der kerk van eenige aantekeningen gemaakt door wijlen ds. van Wullen, omstreeks 1830 predikant bij de Hervormde Gemeente te Zutphen.

Opgeteckend vond men daarin o.a., dat in 1540 nieuwe deuren in de crypt waren gemaakt en de muren waren gewit.

Verder bleek, dat op 12 Februari 1595 door kerkmeesteren was overeengekomen met Peter Harmszoon, dat deze het gewelf van de crypt zou wegbreken, de bestaande ruimte, voor zoo veel noodig, met aarde zou aanvullen en een en ander met den kerkvloer zou gelijk maken.

Het bestaan der crypt alzoo vaststaande, werd in Augustus 1895 door kerkvoogden besloten, naar de juiste plaats daarvan te zoeken en zoo mogelijk door ontgraving den toenmaligen toestand aan den dag te brengen.

Daar men echter destijds niet wist, dat de z.g. raadskapel een toevoegsel van veel lateren datum, dan de eigenlijke kerkbouw was, zocht men eerst, natuurlijk vruchteloos, in dat kerkdeel en pas na tien dagen

peilens, stuitte men bij voortgezet onderzoek, op korten afstand vóór den preekstoel, op een hard voorwerp, dat het onderdeel van een pilaar bleek te zijn. Voortgravende werd een tweede pilaardeel gevonden, gelijk aan de eerste, beide van een basement voorzien; verder evenwijdig aan de pilaren, een stuk van eenen een paar meter dikken muur, bijna zeker de achterzijde der crypt. De vloer der crypt bleek te zijn bemetseld met estrikken; daarin werd ook gevonden een buitengewoon schoon bewerkte steen, die blijkbaar het graf van een geestelijke dekte. Onder het puin der voormalige crypt, waarmede de ledige ruimte was gevuld, kwam voor een heden nog bewaard stuk van het kapiteel van een der vroegere kolommen, waaraan nog duidelijk te herkennen overblijfsels van familiewapens der van der Voorsten en der Kreing's, beiden Zutphensche geslachten, waarvan het laatste onder zijne leden den stichter telt van het in 1455 gebouwde, in 1572 door de Spanjaarden verwoeste klooster Galileën, dat op de plaats stond, waar zich thans de begraafplaats bevindt.

Jammer genoeg werd het onderzoek destijds niet voortgezet, daar het tot verdere ontgraving noodig zou zijn geweest den preekstoel weg te nemen en de vele daarom heen staande banken te verwijderen en daartoe ontbrak het geld. Intusschen zijn de afmetingen van de crypt nu vrij nauwkeurig vast te stellen; zij moet eene breedte hebben gehad van 8 Meter en in het midden van het koor eene diepte van ongeveer 12 Meter.

Uit de stukken door ds. van Wullen onderzocht blijkt ook het bestaan van eenen O. L. V. kelder, waar ten jare 1573, uit vrees voor plundering, geld en kostbaarheden in zouden zijn verborgen. De plaats van dien kelder is niet bekend, doch het vermoeden bestaat, dat de toegang ervan in de crypt is geweest.

Bekend zijn diverse onderaardsche gangen die naar men meent tot de St. Walburgskerk hebben geleid. Volgens een hoogbejaarden inwoner der stad, hoorde deze van den zoon van den bewoner in 1813 van het huis, thans eigendom van den heer Goldenberg, aan de Oostzijde der Markt gelegen en eertijds proostdy, huisvesting gevende aan de 12 destijds de Groote Kerk besturende kanunniken, dat deze bij het vluchten met zijn gezin in de in dat huis uitkomende gang, o. m. twee zilveren schenkkannen van oude dagteekening vond, kannen die misschien nog wel bij de nakomelingen van dien vroegeren bewoner bewaard zullen zijn gebleven. De wijze waarop door lateren huisbouw van die gang gebruik is gemaakt, levert groot bezwaar voor verdere nasporingen.

Aangeteekend zij nog, dat familiewapens van van der Voerst en Kreings, ook in steen gebeiteld, worden aangetroffen bij den onder den toren gelegen ingang van de St. Walburgskerk.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de Vereeniging „Het Vondel-Museum” te Amsterdam, 1904—1905.

Waar het bestuur zijn verslag begint met de mededeeling, dat nagenoeg alles wat op Vondel en zijn aanleve betrekking heeft, óf in het Museum, óf in andere openbare verzamelingen is opgenomen, is het niet te verwachten, dat van vele en belangrijke aanwinsten gesproken wordt.

Maar met gerechtvaardigde voldoening wordt melding gemaakt van de vele malen dat het Museum geraadpleegd is voor wetenschappelijk onderzoek en van het gebruik dat uitgevers ervan gemaakt hebben door het laten reproduceeren van prenten en handschriften.

Een goed geslaagde afbeelding van de merkwaardige schilderij van Hendrick Gerritsz. Pot in het Rijksmuseum te Amsterdam, voorstellende Vondel als Arcadisch herder, is aan het verslag toegevoegd, evenals een uitvoerig betoog van de hand van den heer J. F. M. Sterck, dat het welbekende »Stockske van Oldenbarnevelt”, dat zoowel in het Vondel-Museum als in het Museum van de vereeniging Fléhité getoond wordt, zich in werkelijkheid te Amsterdam en niet te Amersfoort bevindt.

Jaarverslag van de Vereeniging „Oud-Dordrecht”, 1905—1906.

De openstelling van het Oud-Hollandsch vertrek lokte vele bezoekers. Nieuwe voorwerpen werden niet aangekocht, doch het museum ontving van de dames J. M. en E. Bemolt eene belangrijke aanwinst door de in bruikleengeving van de halsketen van den Kloveniersdoelen. Dit prachtig stuk drijfwerk, dat de vergelijking kan doorstaan met de zoogenaamde Jacobakraag te Schoonhoven, zal eene nieuwe aantrekkelijkheid vormen voor het reeds zoo interessante museum.

Jaarverslag over 1905 van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum te 's Gravenhage.

Het wijzen op het loodgietersgevaar begint toch resultaat te hebben; in de residentie werden in 1905 (reeds!) voorschriften gemaakt, in acht nemen door loodgieters, ververs enz. bij het verrichten van werkzaamheden in of op het gebouw.

De financiën wijzen op een een saldo van f 932.19⁵, »doordat vele noodige werkzaamheden moesten achterwege blijven”.

De collectie Oud-Delfsch, door Mr. v. d. Burgh gelegateerd, werd door den directeur geïnventariseerd en door aankoop werden, naast een terrine van Haagsch porselein, twee schilderijen verkregen, een zeestuk van Abr. van Beyeren en een binnenhuis van G. Hoet. Onder de geschenken worden genoemd drie brieven van Anthonie van Leeuwenhoek.

Verslag van den toestand van het Stedelijk Museum te Haarlem over het jaar 1905.

De Commissie van Toezicht op het Stedelijk Museum te Haarlem hoopt op het einde van haar verslag te mogen zeggen, dat het jaar 1905 vrij voordeelig is geweest. Na kennis gemaakt te hebben met den inhoud van dat verslag gelooven wij niet te veel te doen, wanneer wij het woordje vrij vervangen door zeer.

Nadat sedert 1862 geen noemenswaarde wijzigingen in de plaatsing der stukken van groote afmeting waren aangebracht, niettegenstaande de verzameling van 123 in aantal tot 344 was uitgebreid, is thans eerst de glorie van het museum waardig tentoongesteld. De schutter- en regentenstukken en portretten toch van Frans Hals, die tot dusverre hier en daar verspreid hingen, zijn nu in één zaal vereenigd, ruim van elkander hangend en voortreffelijk verlicht.

Een maatregel, die vooral voor andere lokale musea navolging verdient, is, dat sommige schilderijen naar de plaats van hunne oorspronkelijke bestemming teruggebracht zijn. Zoo prijkt thans het schoorsteenstuk van Jan de Bray, de Gerechtigheid van Seleucus, weer op zijn oude plaats vóór den schoorsteen in de voormalige Schepenkamer, en dat van Pieter de Grebber, Keizer Barbarossa, in de voormalige Vroedschapskamer.

Eenige minder fraaie portretten, die in het museum niet gemist zullen worden, zijn gebruikt om de wanden in de bureau's van het stadhuis te vullen.

De groote Schuttersmaaltijd van Cornelis Cornelisz. van 1585 is ontdaan van hinderlijke overschilderingen en vertoont zich weer in zijn ouden luister. Nog merkwaardiger is de gedaanteverwisseling die plaats gevonden heeft met een portret dat vroeger Gerard van Velzen heette voor te stellen. Na een verjongingskuur te hebben ondergaan, bleek het museum inplaats van een fantasieportret van den moordenaar van graaf Floris, het portret te bezitten van een deftig, bejaard man uit de zestiende eeuw, »zóó schoon en krachtig geschilderd, dat het aangemerkt kan worden als het werk van een groot meester der kunst uit dien tijd''.

De collectie werken van de zonen van Frans Hals, reeds nu nergens zoo voltallig als hier, kreeg weder een belangrijke uitbreiding, doordat de Vereeniging tot uitbreiding der verzameling van Kunst en Oudheden op het Stedelijk Museum een schilderij schonk van Nicolaes Hals, voorstellende een gezicht op de Groote Houtstraat, ziende van de Peuzelaarsteeg naar de Aengang.

Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen, over 1905.

Door de zorg van den directeur van gemeentewerken werden een aantal Romeinsche voorwerpen voor het museum verkregen, die bij het ontgraven van gemeenteterrein gevonden werden.

De werkzaamheden voor de Karolingische kapel beperkten zich in hoofdzaak tot opmetingen en teekenwerk. Het resultaat der onderzoekingen werd saamgevat in een rapport door den heer J. J. Weve den 10 Dec. 1905 bij B. en W. ingediend en waarmede de commissie zich geheel vereenigt.

De commissie wijst op de veel te geringe ruimte voor het museum, ook in verband met de te verwachten belangrijke collectie van den heer G. M. Kam. Zij dringt aan op het stichten van een nieuw gebouw, dat tevens het gemeentearchief kan herbergen. Wenschelijk zoude het zijn dan tevens strenger dan thans de grenzen tusschen museum en archief te trekken.

Boekbesprekingen.

De Friesche Terpen, door Mr. P. C. J. A. Boeles.

Het verzoek van de redactie om bovengenoemd boekje hier te bespreken biedt mij eene aangename gelegenheid sympathie te betuigen met eene eerste ernstige poging om op het graven in de terpen toezicht te oefenen; werkelijk heeft men zich tot nog toe vrijwel met het verzamelen van voorwerpen tevreden gesteld en het is zeker een gelukkig verschijnsel, dat men ook in Friesland inziet, dat dat niet het eenige is. Wie het eerste gedeelte van het boekje van Mr. B. doorleest, zal zeker overtuigd worden van den ijver en de ambitie waarmede men de zaak heeft aangepakt. Reeds bij mijn bezoek aan het werk, dat toevallig op een bijzonder gunstig oogenblik plaats had, rees bij mij echter de vraag of het niet mogelijk geweest ware meer te bereiken dan men deed en de lezing van dit boekje heeft die vraag zeker niet ontkennend beantwoord. Wat toch is geschied?

Gelijk men bij afgravingen steeds pleegt te doen, groef men ook hier steeds van boven naar beneden; men maakte dus altijd weer nieuwe verticale doorsneden. Daarbij kon men natuurlijk nauwkeurig alle voorwerpen, die men tegen kwam, verzamelen en zelfs de relatieve hoogte der vindplaatsen opteekenen; maar hoe ontzettend veel archaeologische gegevens worden er nog op die wijze vernietigd. Wil men toch werkelijk den aard eener vroegere nederzetting leeren kennen, dan moet men in horizontale richting het er boven liggende afnemen om als 't ware het grondplan afgeteekend voor

zich te zien; ook al is alles dan vergaan en verrot, dan wijst nog de verschillende verkleuring van den bodem aan, wat eenmaal is geweest; wie slechts ééns eene echte opgraving heeft bezocht, weet wat wij bedoelen. Was het nu niet mogelijk geweest ook hier hetzelfde te doen, althans op enkele plaatsen waar het bleek dat veel te vinden was?

Allerminst bedoelen wij hiermede een verwijt aan de heeren van het Friesch Genootschap. We weten al te goed, dat men voor dergelijk werk bepaald vak-archaeologen noodig heeft. Ook is het mogelijk, dat de terpgravers niet eens tot eene dergelijke wijze van werken genegen waren. Het treft ons echter dat onder deze omstandigheden het relaas van Mr. B. den indruk maakt alsof er werkelijk behalve het nauwkeurig verzamelen der voorwerpen en het vaststellen der vindplaatsen — eene zaak die, we herhalen het nog eens, zeker zeer de moeite waard was — belangrijke resultaten zijn bereikt. Dit schijnt ons toch niet alleen niet het geval te zijn, maar ook onmogelijk op deze wijze te hebben kunnen zijn. Wat lezen we nu allemaal? Dat de meening, dat terpenoudheden alleen in de zwarte lagen voorkwamen, onjuist is, dat men ze ook in de grijze klei aantreft. Die meening lijkt ons dan ook werkelijk vrij dwaas, als we bedenken dat die zwarte lagen, de afvalsresten, de overblijfselen der nederzettingen zelf zijn en men zijne grafvelden toch wel niet in zijne nederzettingen zelf, maar daarbuiten, dus in de klei zal hebben aangelegd. Verder verhaalt Mr. B. ons van de bekende Saksische urnen met hare bijgaven in de terpen van Friesland voorkomende, maar hij zal de kennis hiervan toch zeker niet als een resultaat van de Hoogebeintummer gravingen willen aanmerken. Wel is het zeer stellig een belangrijk feit, dat hier in Hoogebeintum te constateeren viel, dat in hetzelfde Saksische grafveld de bekende brandurnen naast de kisten en holle boomen der skeletgraven voorkomen.

Nog eens. Het lijkt mij jammer voor de goede zaak, dat Mr. B. door een al te grooten omhaal van geleerdheid den indruk schijnt te vestigen alsof hier werkelijk reeds het archaeologisch onderzoek der terpen een goed eind op streek was. Van hoeveel waarde ook het voortdurend toezicht geweest moge zijn, men kan er niet genoeg op wijzen hoe dringend de noodzakelijkheid is van eene dergelijke onderneming, en wij helpen het Mr. B. wenschen, dat zich daartoe spoedig de gelegenheid moge voordoen. De belangstelling daarvoor, vooral in den laatsten tijd opgewekt, schenkt goede hoop op de zoo noodige samenwerking tusschen dilettanten en vaklui en wij hopen dat Mr. B. bij dit zoo bij uitstek archaeologisch werk naast natuurhistorici en anthropologen ook aan archaeologen eene rol zal willen afstaan.

We zien ons nu ook genoodzaakt over het tweede gedeelte van het boekje iets te zeggen hoewel we het liever niet deden.

Bij den ontzettenden omvang der archaeologische litteratuur in de laatste jaren vooral, mag het hard schijnen iemand, die niet bepaald vakman is, te verwijten dat hij niet op hoogte is van die litteratuur. Maar nu vinden we

hier weer eens het oude verhaal van het systeem der la-Tène-fibulae en hunne chronologische verhouding opgewarmd en naar aanleiding van de vondst van zulke fibulae in de terpen deze voor vóór-Christelijk verklaard, alsof niet Reinecke reeds het voorkomen van zulke z. g. la-Tène-schemata in den Romeinschen tijd had geconstateerd, als had Piç niet reeds aangetoond hoe die z. g. latere la-Tène-fibulae feitelijk Romeinsche provinciale vormen waren, als had men niet in verscheiden Romeinsche nederzettingen uit de eerste eeuw na Chr. dergelijke vormen gevonden, enz. En verder worden deze stukken, omdat men de la-Tène-cultuur voor eene oorspronkelijk Keltische houdt, als bewijs aangemerkt, dat Kelten in Friesland zouden hebben gewoond, alsof er nooit van vreemd import sprake was.

Het lijkt ons dus het beste, over het laatste gedeelte van dit boekje, feitelijk eene Duitsche vertaling van een reeds vroeger in dit Bulletin geschreven artikel, verder te zwijgen.

Dr. J. H. HOLWERDA Jr.

Repliek. ¹⁾

Door de welwillendheid der Redactie ben ik in staat nog in ditzelfde nummer te antwoorden op de voorafgaande opmerkingen van Dr. Holwerda Jr. Eenig verweer schijnt bepaald noodzakelijk waar de schrijver zich zóó weinig in staat toont tot het geven van eene objectieve beoordeeling van mijn werk.

Wat het eerste gedeelte van mijn boekje betreft, de opgravingen in de terp te Hoogeteintum, die nog niet afgelopen zijn, geeft Dr. H. in stede eener beoordeeling of overzicht van den inhoud, slechts eene herhaling van hetgeen meer bedekt, doch niet minder duidelijk uitgesproken werd in het bekende schrijven van den hoogleeraar-directeur van het Leidsche museum aan de regeering (via curatoren der Universiteit) over de terpen *in Friesland*. Nauwelijks was het een half jaar geleden, dat het Friesch Genootschap door het aanstellen van een opzichter bij de afgravingen te Hoogeteintum de aandacht op de terpen gevestigd had of men trachtte in Leiden, waar men sinds jaar en dag wist, dat er terpen bestonden, den goeden indruk, die het Friesche initiatief gemaakt had, uit te wisschen, door, zonder met één woord van ons te reppen, bij de regeering te betoogen, dat er tot dusverre niets goeds aan de terpen gedaan was.

Ik heb daar indertijd uitvoerig op geantwoord ²⁾ en als schrale dupliek slechts kunnen lezen, dat het bewuste schrijven, nota-bene aan de regeering gericht en bestemd om aan het Provinciaal Bestuur en alle burgemeesters

1) De belangrijkheid van dit onderwerp gaf ons aanleiding om aan Mr. Boeles terstond gelegenheid te geven tot repliek. De inhoud der repliek blijft, evenals die van de voorafgaande bespreking, geheel voor rekening van den schrijver.

REDACTIE.

2) *N. Rott. Courant*, 5 Nov. 1905, 1e bl. A.

in Friesland (maar niet aan ons) toegezonden te worden, niet gepubliceerd had mogen worden, gelijk een indiscreet persman deed. Alsof dat met het betoog iets te maken had en het werk van het Friesch Genootschap er niet evengoed door in discredit gebracht werd in de oogen der Friesche autoriteiten, wier steun wij zoo hoog noodig hebben; en dat het Leidsche schrijven met ons verband hield, blijkt wel uit de omstandigheid dat alleen de terpen *in Friesland* genoemd werden. Ten slotte geeft men in het laatste Leidsche jaarverslag toe, dat de hooge kosten helaas aan eene algeheele afgraving der terpen in den weg staan en dat het Friesch Genootschap nu eens alles gedaan heeft wat in de gegeven omstandigheden mogelijk was. Een uitspraak die ik waardeer en ik dacht dat het daarbij blijven zou. Waarom zoekt dan de zoon den tomahawk weer op, die door den vader begraven was?

Het Friesch Genootschap heeft over de terp te Hoogebeintum niets te zeggen. De afgraving gaat zooals dat voor de exploitatie het beste is, met dien verstande evenwel, dat op last der eigenaren de gravers gewillig het werk laten staan, wanneer zich ter plaatse iets belangrijks voordoet, dat dan volgens onze aanwijzing ontgraven mag worden. Dit alles was Dr. H. bekend, zoodat zijn heele betoog over eene methode, die men had moeten toepassen, niets is dan het luchten van zoogenaamde vakkennis, nu die methode in het gegeven geval niet toegepast kon worden, omdat de eigenaren daar nu eenmaal niet op gesteld waren. Ieder, die zich maar even praktisch in de zaak indenkt, begrijpt terstond, dat de exploitatie dan veel duurder zou worden.

Dat Dr. H. beschikt over hoedanigheden, die een schrijver van zekere verkiezingslektuur eer aan zouden doen, dien lof meen ik hem niet te mogen onthouden na het lezen van die beminnelijke zinsnede:

»Nog eens het lijkt mij jammer voor de goede zaak, dat Mr. B. door een al te groote omhaal van geleerdheid den indruk *schijnt te vestigen*¹⁾ alsof hier werkelijk reeds een archaeologisch onderzoek der terpen een goed eind op streek was'. Hoewel Dr. H. in mijn artikel niets weet aan te toonen wat onjuist is of onhoudbaar — ik constateer dat met voldoening, al had hij mij die moeite kunnen besparen — heb ik toch de goede zaak geschaad. Niet waar, dat ontbrak er nog maar aan en is het dan niet naar om zoo te durven schrijven, waar ik uitdrukkelijk constateerde, dat wat hier gedaan werd, slechts een eerste stap in de goede richting was, dat opgravingen op grooten schaal, b. v. van eene geheele terp, in eigen exploitatie, de werkkraft van het Genootschap te boven gaan — er zijn nog zoovele andere belangen, die behartigd willen worden — en een staf van medewerkers eischen; dat het de tijd nog niet is om een theorie te geven over het ontstaan der terp. Ook in de *N. R. Courant* schreef ik, me een grootscher onderzoek te kunnen voorstellen.

1) Ik cursiveer.

Ten overvloede zij hier verklaard, dat ik nog lang niet tevreden ben, meerdere vrijheid op de terp noodzakelijk vind, de hulp van een natuur-historicus om de samenstelling der donkere lagen te onderzoeken onmisbaar acht, dat het ook m. i. in vele gevallen aanbeveling verdient de terp die men wil leeren kennen horizontaal af te graven. Vooral bij hooge terpen zal daardoor het dikwijls hinderlijke instorten van gedeelten der loodrechte wanden voorkomen worden. Men kan dan ook met minder moeite nagaan op welk niveau de oudheden voorkomen. Overigens worden de terpen feitelijk bij kleine, een meter breede strooken, *horizontaal* afgegraven. De loodrechte wanden, die dan ontstaan bieden echter niet alleen nadeelen op: verschil in kleur der grond, is daar evengoed te zien als bij eene horizontale doorsnede en zou b. v. het profiel van eene dichtgeraakte sloot uitnemend doen uitkomen, evenals de richting waarin de donkere lagen zich tusschen grijze klei bewegen, zooals mijn fig. II dat duidelijk maakt.

Dit alles is bij het ontgraven van een grafveld, waarmede mijn studie zich in de eerste plaats bezig houdt, ook niet zonder belang. Maar of men een urn of een uitgeholde boomstam, met skelet en bijgaven, buiten het terrein der eigenlijke nederzettingen uit de grijze klei te voorschijn haalt door een sleuf in den loodrechten wand te maken, of door de terp horizontaal af te graven, ik moet erkennen, niet in te zien, dat dit voor de wetenschap zooveel verschil oplevert en het bijzonder gunstige van het oogenblik, waarop Dr. H. de terp bezocht en bij hem de vraag deed rijzen of er niet meer gedaan had kunnen worden, bestond in niets anders, dan het even te voorschijn komen van een dergelijken boomstam, waarop ik het genoegen had hem attent te kunnen maken.

Of er dan te H. belangrijke resultaten bereikt zijn? Ja zeker en Dr. H. zou zijne lezers en de goede zaak meer gediend hebben met hun iets mede te deelen van hetgeen aan het licht gekomen is ten gevolge van het nauwkeurig verzamelen der voorwerpen enz., door hem terloops ook de moeite waard genoemd, dan door dat telkens wijzen op dingen, die *misschien* bij het toepassen eener methode, die niet toegepast kon worden, aan het licht hadden kunnen komen.

Hij vindt het verder zonderling, dat ik noodig oordeelde te constateeren, dat de oudheden even goed in de grijze klei voorkomen, als in de zwarte lagen, bestaande uit stroo, potscherven, beenderen van dieren en anderen afval en dat grafvondsten tot dusverre niet met zekerheid in de zwarte lagen geconstateerd zijn.

Ten eerste spreekt het *niet van zelf* dat de zwarte lagen overblijfselen van nederzettingen zijn. Vaststellen, dat er te Hoogebeintum geen skeletten of brandurnen in gevonden zijn, althans tot dusverre, is dus een ding van belang, vroeger onbekend. Bovendien al mocht te veronderstellen zijn, dat in afval van nederzettingen geen begraving voorkomt, de goede zaak heeft er toch meer aan, dat dit aangetoond, dan slechts ver-

ondersteld wordt en wat de grijze klei betreft, er had ook wel niets in gevonden kunnen worden, wanneer, zooals populair verondersteld wordt, die klei, op bevel van koning Adgillus, met man en macht ineens was opgeworpen om een vluchtheuvel te krijgen.

Daar er op twee plaatsen tegelijk gegraven werd, was alleen aan het gehouden toezicht de kennis te danken dat in een bepaalden tijd, een bepaald gedeelte der terp tot algemeene begraafplaats diende, waar lijkverbranding en skeletbegroaving naast elkaar voorkwamen, waar zoowel specifiek Merovingische als Saksische brandurnen gevonden zijn. Dr. H. spreekt van *Saksisch* grafveld en in zijn tegelijk met mijn boekje verschenen artikel in *Onze Eeuw* ¹⁾ heet het zelfs, dat men in de Friesche terpen den overgang voor oogen ziet, hoe de Saksische stammen, onder Christelijken invloed, de lijkverbranding lieten varen en tot begraving overgingen.

Het staat vast, dat Dr. H. hier uitsluitend op Hoogeteintum doelt, al wordt met geen enkel woord genoemd de onderneming van het Friesch Gen, die deze feiten aan het licht bracht. Bij minder haast om ons het gras, waarop wij alle recht hadden, voor de voeten weg te maaien, zou Dr. H. veel beter in staat geweest zijn om het voorkomen van begraving naast lijkverbranding te beoordeelen. Van de bijgaven der skeletten heeft hij bij zijn bezoek in April 1905 slechts gezien enkele kralen en één zeer klein, onversierd, door vorm niets zeggend potje uit een holle boomstam, slecht materiaal om den ouderdom of nationaliteit van een skelet naar te beoordeelen. Toch wordt daaraan nu reeds een Saksische afkomst toegerekend. Niet graag zou ik dat zoo boud beweren, al blijft het mogelijk, en onderscheiden skeletten zonder bijgaven of met niets dan kralen, kunnen m.i. zeer goed van Friesche origine zijn, te meer omdat in bijna alle terpen skeletten voorkomen, brandurnen slechts uit zeer enkele terpen totons kwamen.

En dan die Christelijke invloed in Friesland in de vijfde eeuw na Chr. waaruit enkele onverbrande dooden dateeren, blijkens de daarop gevonden, door mij afgebeelde spelden van het jongere Nydamtype (Armbrustfibeln).

Wie gelooft daaraan? Terwijl de enkele specifiek Merovingische brandurnen, die ook te Beetgum voorkwamen bij Saksische potten, gelijk ik constateerde, bewijzen dat het grafveld van Hoogeteintum niet uitsluitend Saksisch was.

Een drietal van de genoemde spelden van het jongere Nydamtype, op skeletten gevonden, werden in mijn boekje afgebeeld en gekarakteriseerd. Dr. H. vindt het niet noodig dit aan zijne lezers mede te deelen, hoewel deze spelden in de litteratuur over Nederland ten eenenmale onbekend waren, als materiaal voor dateering en ter onderkenning van kultuurinvloeden een eerste rol spelen en last not least, gelijk ik aantoonde, behooren tot een der in de Friesche terpen het veelvuldigst voorkomende

1) Mei 1906, *Inleiding tot een archaologie van Nederland.*

soort fibulae, voor de kennis der oud-Friesche geschiedenis dus van buitengewoon belang ¹⁾).

Ik vrees dat het nog lang moet duren, voordat men in Leiden zal willen erkennen, dat ook in de provincie werkelijk licht over onze vroege geschiedenis verspreid kan worden.

Volgde Dr. H. hier de methode om iets dat belangrijk was dood te zwijgen, daarnaast hanteert hij met vaardigheid de truc om een werkelijk resultaat voor te stellen als iets, zoo oud en bekend als de weg van Rome. »Verder verhaalt Mr. B. ons van de bekende Saksische urnen, maar hij zal de kennis hiervan toch zeker niet als een resultaat van de Hoogebeintummer gravingen willen voorstellen?»

Heb ik dan zelf niet vermeld, dat Pleyte op een Saksische urn in Friesland wees? Zijn de door hem afgebeelde Saksische urnen uit Drenthe er niet bijgehaald, evenals die uit de terp te Beetgum, door mij voor het eerst in 1899 ²⁾ als zoodanig gesignaleerd en nu door afbeeldingen bekend gemaakt? Doch waar Pleyte maar *één ledige urn* uit Friesland ³⁾ »voorloopig voor van Saksischen oorsprong houd,» zijn in mijn boekje twee groote groepen van dit vaatwerk (Beetgum en Hoogebeintum — meer zijn er niet bekend) behandeld en is daardoor eerst met archaeologisch materiaal aangetoond, dat in den tijd der volksverhuizingen de Saksische invloed zeer groot geweest is in Friesland. Onder al die versierde urnen zijn er geen twee te vinden, die gelijk genoemd kunnen worden; ook als groepen tegen elkaar gesteld vertoonen die van Beetgum, Hoogebeintum, Midlaren, Hoog-

1) Ter aanvulling van hetgeen ik over deze spelden schreef o. a. op gezag van Undset, dient nog gewezen te worden op het met prachtige afbeeldingen verlichte werk van Bernhard Salin, *Die Alt-Germanische Thierornamentik*, waarin over de lokale verspreiding en ouderdom van onze fibulae uitvoerig gehandeld wordt. De schrijver sluit zich geheel aan bij Undset wat ouderdom en plaats van oorsprong aangaat, alleen beschouwt hij de fibula met omgeslagen voet en niet de laat Romeinsche met drie knoppen als voorlooper, wat ter zake weinig afdoet. Belangrijker is het, dat hij nog duidelijker aantoonst hoe dit type uitsluitend op Noord-Germaansch gebied voorkomt, na het midden der vierde eeuw n. C. ontstaan is en in zwang bleef tot omstreeks 500 n. C. Voor de chronologie enz. van Hoogebeintum is dit alles zeer interessant.

Op grond van het vinden van een paar vroege vormen van deze soort, in de buurt van Oxford, wordt de intocht der Germanen in Engeland door Salin iets vroeger gesteld dan het traditioneele jaar 450 n. C. Ten slotte nog de opmerking, dat mij bij een hernieuwd bezoek aan het Groningsch museum gebleken is, dat in die provincie nog geen spelden van het jongere Nydamtype gevonden zijn, behalve de geheel apart staande latere pracht-fibula uit de wierde van Westerwijtwerd, met twee dierekoppen in stede van *één*, die in hun vorm karakteristieke afwijkingen vertoonen, waarover bij Salin meer te vinden is. Ik verwacht, dat ook uit de Groninger terpen nog wel enkele gewone Nydamtypen voor den dag zullen komen.

2) *Nederlandsche Spectator*, 1899, No. 26 en 71e Verslag v. h. Fr. Gen. blz. 45.

3) *Friesland*, blz. 29.

halen en uit de Elbestreken merkbare afwijkingen, zoodat eene nauwkeurige vergelijking der ornamenten en factuur, alzoo plaatselijk onderzoek in enkele musea noodig was om de stellige verwantschap van die urnen te leeren kennen. Eenige omhaal van geleerdheid, wijzen op na Pleyte's werk verschenen litteratuur, was in deze omstandigheden dan ook allerminst overbodig. Levendig herinner ik mij nog, hoe Mr. Seerp Gratama, de vroegere conservator van het museum te Assen, zeker niet de eerste de beste en volkomen op de hoogte met hetgeen Pleyte over de Saksische urnen uit Drenthe schreef, bij zijn bezoek aan de Leeuwarder keurverzameling in 1901, bij het zien der als Saksisch aangeduide brandurnen uit Beetgum, aan mij verklaarde, dat het z. i. volstrekt niet vaststond, dat dergelijke urnen van Saksische stammen uit den tijd der volksverhuizingen afkomstig waren.¹⁾ En bij onze geschiedschrijvers zal men te vergeefs naar eenige plaats zoeken, waaruit bekendheid blijkt met het vinden van Saksisch aardewerk in de terpen.

En wat blijft er nu over als motief voor den ondraaglijken toon en de zeldzame onwelwillendheid in deze zoogenaamde bespreking van het eerste gedeelte van mijn boekje?

Over de inmiddels met succes bekroonde pogingen van het Friesch Genootschap om eene betrouwbare kaart te krijgen, aangevende de verdwenen en nog bestaande terpen, had ook wel iets gezegd kunnen worden. Wij weten daardoor thans, dat er minstens 565 terpen in Friesland geweest zijn en dat Eekhoff op zijn kaart werkelijke terpen vergat en hooge stukken land als terpen noteerde. Misschien is het Leidsche museum reeds tevreden met de lijst hem verschaft door de Friesche burgemeesters, een lijst waaraan duchtig gewerkt is door de brave gemeenteveldwacht.

* * *

Het tweede gedeelte handelt over den ouderdom der terpen, speciaal over de zoogenaamde La Tène periode Evenals het Duitsche résumé van het eerste gedeelte, heeft hier de geheele overzetting in die taal ten doel, de buitenlandsche archaeologen in de gelegenheid te stellen met deze Nederlandsche vondsten kennis te maken. Hinderlijk toch is het om in hunne jongste publicatiën van algemeenen aard, oudheden en litteratuur uit alle landen van Europa aangehaald te zien, behalve uit Nederland. Hinderlijk vooral, wanneer het vondsten betreft, die wel degelijk in Nederland, b.v. in de terpen voorkomen.

Velerlei bespreking viel aan mijn, in April 1905 in dit Bulletin verschenen artikel zeker niet ten deel en behoefde dus voor Dr. H. geen

1) Nadat ik het bovenstaande reeds aan de Redactie verzonden had, was het mij aangenaam bij herlezing van een artikel van Mr. Gratama in dit Bulletin (Juli 1902) te zien, dat deze schrijver zich daar minder sceptisch betoont ten aanzien van deze urnen.

reden te zijn om kort te wezen, nu er na 1877 voor het eerst nieuw materiaal over den ouderdom der terpen in het debat gebracht werd, materiaal, dat op één enkele, in Drenthe gevonden mantelspeld na, in de litteratuur over Nederland weer absoluut onbekend was. Niet alleen voor Friesland en Groningen, maar voor de kennis van onze oudheidkunde in het algemeen, is het bekend maken van La Tène-fibulae stellig van het hoogste belang; zelfs kon in de Duitsche vertaling nog gewezen worden op een ater voor den dag gekomen, zeer fraaie middel-La Tène-speld uit Overijssel, van vorm nauw verwant aan een exemplaar uit de provincie Groningen. Dr. H. schijnt het belang van die spelden niet goed in te zien bij zijne wel wat eenzijdige voorliefde voor aardewerk, als toorts om door het duister onzer praehistorie den weg te vinden; maar het kan hem toch niet ontgaan zijn, welk een belangrijke plaats deze Tène-fibulae innemen in de werken der voornaamste oudheidkenners van Europa. Of krijgen zij soms voor de chronologic minder beteekenis, wanneer zij uit Nederland komen? Ik bedoel daarmee niet, dat zij in alle landen even oud zijn, maar acht het wel onaanneemlijk, dat zij bij ons, ieder voor zich, een veel langeren levensloop hadden, dan in het buitenland.

Over den ouderdom van deze fibulae kan men anders denken, daartoe heeft Dr. H. het volste recht, wanneer hij maar met deugdelyk bewijs komt. Maar wat stelt hij tegenover mijn serieus en gedetailleerd betoog? Met een gebaar, superbe door verwaandheid, werpt hij mij twee boeken voor de voeten. Laten wij eens kijken in hoeverre die schrijvers mij kwaad doen.

Ten eerste, en dit is een punt van zeer groot gewicht, dat door Dr. H. niet verzwegen had mogen worden, is het zeker, dat noch Dr. Reinecke noch Pič, zouden willen beweren, dat alle in Noord-Europa gevonden Tène-fibulae per se uit den Romeinschen tijd zijn. Zie ik goed, dan is ook thans nog de algemeene leer, dat de meeste Tène fibulae in deze streken vóór-Romeinsch zijn, terwijl een enkele oudere vorm bestaan is gebleven tot in den Romeinschen tijd. De latere vormen raken altijd den Romeinschen tijd, terwijl de voor dat tijdperk karakteristieke spelden er (Noord-Europa) meerendeels uit ontstaan zijn.

Ik doe opmerken, dat de terpen het oudste type en ook middelvormen opleverden, zoodat reeds daarom de bewering ons niet deert »als had Pič niet reeds aangetoond hoe die z. g. *latere* La Tène-fibulae feitelyk Romeinsche provinciale vormen waren'' 1) en onbekend was het mij niet, dat in Romeinsche nederzettingen wel eens een Tène-speld voorkomt. Zoo is in het besproken boekje te lezen, dat in het Stedelyk Museum te Utrecht, onder de talrijke

---

1) Welk werk van Pič, directeur van het museum te Praag, bedoeld wordt, is niet duidelyk. Hij schreef groote werken in het Tschechisch, waarvan eerst in 1906 door Déchelette een deel in het Fransch vertaald is. Pič zal overigens zijne conclusies wel alleen toegepast willen zien op zijn gebied: oostelyk Europa.

uit de bekende Romeinsche legerplaats te Vechten, of liever uit Vechten zonder nadere aanduiding, maar één enkele Tène-speld te vinden was, van een bepaalde type (Almgren n°. 1), dat in de terpen niet voorkomt, maar merkwaardigerwijs overeenkomt met de *eenige* Tène speld, die gevonden is in de uitnemend onderzochte Romeinsche legerplaats Novaesium (Neuss) en door Lehner ¹⁾ gesteld wordt in den tijd van Augustus, als alleroudste van de vele aldaar gevonden spelden.

Zoo'n vaart loopt het dus nog niet met Tène-fibulae in Romeinsche nederzettingen in het gebied, waar het hier op aankomt.

Doch om kort te gaan, mijn betoog was dit: de Friesche en Groninger terpvondsten komen in vele opzichten overeen met dergelijke elders in Noord Europa, waartoe ons Noorden behoort, gevonden oudheden. Almgren heeft niet lang geleden (1897) eene grondige studie gemaakt van de fibulae die in het besproken gebied in de eerste eeuwen n. C. voorkomen, in verband met de provinciaal-Romeinsche vormen. Uit zijne bijlage II kan men o. a. zien hoe nauwkeurig hij te werk ging, steeds lettende op het aanwezig zijn van Tène-fibulae, waarvan hij uitgaat en zich te dien opzichte ook refereerende aan het stelsel van Tischler, Montelius enz. Almgren's werk is dan ook het standaardwerk voor dit onderwerp geworden en is het nu niet een argument dat hout snijdt, dat deze auteur onder zijne fibulae uit den Romeinschen tijd, in Noord-Europa, geen Tène-spelden meer vermeldt, in ieder geval de oude- en middel-La Tène-vormen uit de terpen niet. Natuurlijk komt, zooals hij in zijn tabel II aangeeft, in éénzelfde grafveld, of zelfs graf, in de overgangperiode, bij uitzondering een late Tène-speld voor, naast een vroeg type uit het Romeinsche tijdperk (niet te verwarren met specifiek Romeinsch).

Almgren schuift dan ook de Tène-spelden terug naar den vóór-Romeinschen tijd, waarin, gelijk hij zegt, dit gebied Keltisch getint was.

Ik zou wel eens willen vragen: hoe stelt Dr. H. zich de fibulae voor, die de bewoners van Nederland in de laatste eeuwen voor Christus gebruikt hebben? Of zouden zij ze in het geheel niet gekend hebben? Mij dunkt, dat het wel in de eerste plaats Tène-spelden geweest moeten zijn.

Het onderwerp is belangrijk genoeg om er nog even op door te gaan. Almgren beriep zich o. a. op Tischler, die in 1885 een uitnemend systeem gaf van de ontwikkeling der La Tène-spelden en hare chronologische verhouding. Is dat stelsel thans waardeloos geworden door hetgeen Dr. Reinecke in 1902 aanvoerde? De oppervlakkige zinnen van Dr. H. doen het allicht veronderstellen en toch dat oude verhaal, door mij voor het eerst in ons land opgewarmd, is later nog eens opgewarmd, veel grondiger, met kennisgeving van alles wat met de Tène periode in verband staat, hier inbegrepen het werk van Dr. Reinecke, door niemand minder dan Charles Read, die

1) *Bonner Jahrbücher*, 111/112, 1904 S. 388.

in zijne prachtige *Guide*¹⁾ ten aanzien der Tène-spelden zegt: »The main outlines of development were drawn by Dr. Otto Tischler in 1885 and have not been altered by subsequent investigations, though there are *exceptional* cases due to the survival of earlier types”.

Ik blijf onze Tène spelden dus in het algemeen als vóór-Romeinsch beschouwen en acht het onmogelijk, dat deze door uit Noord-Duitschland komende, vroeg-Saksische stammen, uit den tijd der eerste Romeinen, zooals Dr. H. in *Onze Eeuw* vermoedt, in Nederland, laat staan in Friesland en Groningen, geïmporteerd zijn.

Almgren zou daar dan dergelijke spelden gevonden hebben in dat tijdperk en als wij om Dr. H. te controleeren eens zien wat het uitnemend onderzochte, vroeg-germaansche grafveld van Darzau²⁾ in Hannover opleverde, dan zien we daar, als oudste fibulae, wel provinciaal-Romeinsche Augenfibeln, gelijk mijn n°. 12, door Almgren uitsluitend tot de eerste eeuw n. C. gerekend, maar Tène-fibulae ontbreken er absoluut, hoewel er heel wat spelden gevonden zijn. Late bronsvormen schitteren eveneens door afwezigheid³⁾.

De reden waarom onze fibulae voor Keltisch gehouden worden is dan ook behalve het algemeen Keltisch karakter der La Tène-beschaving, hetgeen op zich zelf geen afdoend argument is, vooral dit, dat ik niet geloof, dat er in den vóór-Romeinschen tijd veel Germanen in Friesland geweest zijn. Ook zelf is Dr. H. in *Onze Eeuw*, bij de dateering van het oudste Friesche aardewerk tot die conclusie gekomen. Wel mag daarentegen aangenomen worden, dat er in dien tijd in Nederland Kelten of Gallen geweest zijn en ligt het dan niet voor de hand, dat zij zich ook wel eens in Friesland en Groningen opgehouden zullen hebben?

Dit alles geldt een volk waarvan historisch iets bekend is, terwijl Dr. H. in *Onze Eeuw* werkt met verschillende stammen waarvan historisch niets bekend is, alsof iedere verandering in het vaatwerk, geconstateerd met eenige eeuwen tusschenruimte, alleen te verklaren is uit het optreden van nieuwe rassen. Stel eens een specifiek Merovingische pot naast een Karolingische. Beide Frankisch!

Gelukkig kan ik me nog beroepen op een niet gepubliceerd oordeel van Dr. C. W. Vollgraff, die als klassiek archaeoloog den naam van Nederland hoog houdt in het buitenland en door zijne betrekking van conservator der archaeologische verzamelingen te Utrecht bekend is met de

1) *Guide to the antiquities of the early iron age of central and western Europe* etc. (British Museum), 1905 p 42.

2) Hostmann, *Der Urnenfriedhof bij Darzau*.

3) Het veld van Darzau dat geruimen tijd tot begraafplaats diende heeft punten van verwantschap met Hoogebeintum. Er zijn armbanden gevonden (Taf. VIII n. 23) gelijk geconstrueerd als de twee gevonden op het skelet waarvan mijn fibula fig. 27 en de kam fig. 23 afkomstig zijn. Terwijl het Hoogbeintummer urtje fig. 5 een bodem-ornament heeft als de urn n. 14 (Taf. II) bij Hostmann.

Nederlandsche oudheidkunde. Hij verzekerde mij, dat er z. i. tegen mijn betoog weinig viel in te brengen en bij eene lezing, voor de leden van het Friesch Genootschap, werd openlijk gezegd, dat o. a. op grond van mijne studie aan te nemen was, dat er Kelten op de terpen gewoond hebben. Dr. Vollgraff stond toen nog geheel vrij tegenover deze kwestie, terwijl Dr. H. reeds in de *N. R. Courant* van 13 November 1904, toen hij nog niet in Friesland geweest was en mijne Tène fibulae nog niet gepubliceerd waren, aan Prof. Gallée toevoegde: »Is het zijn Z. H. G. dan onbekend, dat bij ons eerst met de Romeinen de La Tène cultuur haar intocht deed, dat in ons land de La Tène-cultuur de Romeinsche zelf is?»

Er zijn nog wel meer oudheden uit de terpen, die ik voorloopig als vóór-Romeinsch beschouw. Alleen schijnt de tijd nog niet gekomen te zijn om daarop nader in te gaan.

De brilvormige, uit twee spiralen bestaande bronzen fibulae, van vorm zoo nauw verwant aan bekende Hallstatt typen ¹⁾; de groote bronzen ringen, de bronzen armband en het kettingwerk, voorzien van spiraalornament, uit de terp te Zwichem ²⁾ enz. behooren tot deze categorie.

De beide werken dus, die Dr. H. ons zoo uit de hoogte voorhield, hebben mij niet uit het veld geslagen. Nu, dat men in Leiden eens wil prikken met nieuwe litteratuur ³⁾, is zeer begrijpelijk. Een nieuw pakje wil getoond worden. Was het immers niet in October 1904, dat een andere conservator van het Leidsche museum ons in dit tijdschrift benijdde om het onmisbare werk van Lindenschmit en de Vorgeschichtliche Wandtafeln für West-Preussen? *Hij* had als bron van studie der Nederlandsche oudheden »niets dan het werk van Pleyte!»

Voor een provinciaal museum zijn wij overigens zeer tevreden: juist de archaeologische litteratuur wordt aardig aangevuld, de gelegateerde bibliotheek van wijlen den heer Dirks was goed voorzien, terwijl het internationale ruilverkeer ons sedert jaren de werken van tal van buitenlandsche genootschappen verschaft. Dan is er nog te Leeuwarden de Buma-bibliotheek, bekend wegens de groote fondsen voor het aankopen van klassieke litteratuur. Aan numismatische werken is Leeuwarden zelfs rijk.

Ten slotte, geachte collega, moet mij nog één ding van het hart. Het ook elders overmatig werken met termen als dilettant, niet-vakman enz. maakt haast den indruk, alsof gij die termen beschouwt als argumenten en denkt gij, dat de beheerders der provinciale musea, waarmede gij voortdurend moet samenwerken, het apprecieeren, zich reeds bij voorbaat en zonder bepaalde noodzaak, voor dilettanten uitgemaakt te zien. Dr. Pleyte toonde in zijn *Open brief* aan die heeren over heel wat meer bescheidenheid, aangenamer vormen, grooter politiek talent te beschikken.

Mijzelf zie ik liefst beschouwd als autodidakt. Het zou jammer zijn

1) Hoernes, *Die Hallstattperiode*, XVI, n. 12 (*Archiv. f. Anthropologie*, 1905).

2) Afgebeeld in het 70ste verslag v. h. Friesch Genootschap.

voor wat er geschreven en tentoongesteld wordt, indien iemand met eene wetenschappelijke opleiding het zonder mondelinge toelichting, in dit vak, ook met praktische ervaring, niet verder brengen kon dan tot puur dilettantisme en gij zult ons toch niet willen wijsmaken, dat de klassieke archaeologie, hoe voortreffelijk ook als leerschool, over eene bijzondere, haar alleen eigene methode beschikt, verschillende van die, waarop goed wetenschappelijk werk in andere vakken tot stand komt? Kennis en gezond verstand is toch ook hier de zaak waar alles op aankomt.

En wie zijt gij? Een officieel oudheidkundige, die over de Nederlandsche oudheden reeds een couranten-artikel en een stuk in *Onze Eeuw* geschreven hebt. Ja zeker, een leek, die onze innerlijke waarde niet beoordeelen kan, moet wel angstvallig letten op uiterlijke kenmerken, het is hem niet kwalijk te nemen, dat hij iemand als autoriteit beschouwt, reeds alleen omdat hij verbonden is aan het Rijksmuseum en een ander, die slechts eene provinciale instelling beheert, alleen daarom aanziet voor een dilettant. Maar zouden wij, die beter weten, nu niet in het oog houden, dat zelfs een conservator van het Rijksmuseum van Oudheden nog niet door zijne aanstelling een autoriteit wordt, tijd moet hebben het te worden, toonen moet, dat hij het werkelijk is. Ik meen ten minste vroeger wel eens aangetoond te hebben, dat het niet alle koks zijn, die lange messen dragen. Heeft men dat kwalijk genomen, dan toch zeker ten onrechte.

Het Leidsche museum met zijne vele krachten en hulpmiddelen zal stellig nummer één worden op het gebied der vaderlandsche archaeologie — wie zou dat willen betwisten — maar voor eene goede ontwikkeling van deze wetenschap is zelfstandige beoefening daarvan, ook buiten Leiden, broodnoodig. Het terrein is vrij groot en reeds de onderlinge wrijving is zoo goed en is niet Dr. Pleyte, die zoo'n voortreffelijken aanleg had, en met hem de Nederlandsche oudheidkunde, jammerlijk ingedommeld, bij gebrek aan alle wrijving en kritiek?

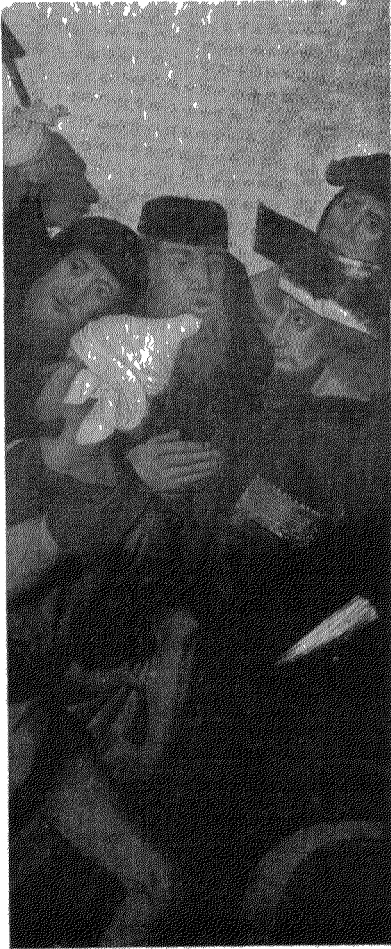
Over de beteekenis van uwe studie in *Onze Eeuw* zal eerst recht geoordeeld kunnen worden, wanneer de toegezegde publicatie, met afbeeldingen verschenen is. Karakteristiek voor uw Romeinschen geest, maar niet voor de beproefde methode der klassieke archaeologie, is het, dat gij reeds in uw allereerste artikel, zonder naar eenige détailstudie te kunnen verwijzen, met een »veni, vidi, vici" de algemeene lijnen wilt trekken. De van uw vader overgenomen wensch, dat er spoedig een algemeen Nederlandsch oudheidkundige zal opstaan, wordt door dat alles tot een zinledig ornament. Ik had dat nu maar weggelaten. Gij hebt immers den weg door het duister reeds gevonden!

Leeuwarden, Juli 1906.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

Kleine Mededeelingen.

Voorbeelden in middeleeuwsche ateliers (Meester J A v. Zwott)

Fragment van een schilderij
Collectie O Lanz te Amsterdam

Lit een prent van Meester J A Zwott

latsten tijd gelukt dit algemeen gevoelen met feiten te documenteeren.

Een merkwaardig geval dat hier thans behoort deed zich mij onlangs voor. Een Amsterdamsch verzamelaar, Prof Dr O Lanz, had buitenslands een paar stukken gekocht die naar den stijl veel overeenkomst vertoonden met werken uit de Westfalsche School van de tweede helft der 15e eeuw. Het zijn twee groote paneelen op gouden grond, voorstellende Christus voor

Pilatus en Christus ineenzinkende onder het kruis. De groote figuren staan dicht op elkaar, de compositie is druk en onrustig, de kleur geheel lokaal en op 't bonte af, de gezichten met expressie, geforceerde

expressie, vertoonen een eigenaardig koelroode vleeschkleur, de gebaren zijn gewrongen, de plooien hoekig gebroken.

Een bepaalden meester weet ik op 't oogenblik niet aan te wijzen, maar op de laatste Düsseldorfsche Tentoonstelling was er in de Westfaalsche afdeling werk dat kennelijk tot dezelfde richting behoorde. Beide paneelen zijn klaarblijkelijk van denzelfden meester en maakten waarschijnlijk deel uit van een volledige reeks passietafreelen.

Maar het merk waardige voor mij was, dat ik twee figuren rechts op de afgebeelde schilderij herkende als gecopieerd naar een prent van den meester J. A. v. Zwolle of Zwott — onze reproducties zeggen genoeg — waarop ik hier wilde wijzen.

Tot mijn spijt kon ik niet nagaan, of ook de overige figuren uit andere prenten van dien graveur zijn overgenomen, maar het zou mij niet verwonderen. Uit het vermelde blijkt evenwel, dat niet alleen enkele zeer bekende en op gemakkelijk toegankelijke plaatsen opgestelde schilderijen van groote

Avondmaal-schilderij. Collectie Segnières te Abbeville.

meesters op 't einde der 15e eeuw door menigvuldige copieën en gedeeltelijke copieën langzaam aan alom bekend werden gemaakt, maar

Avondmaal van Meester J. A. Zwott.

dat ook toen reeds evenals later de prent een gemakkelijk en veel gebruikt hulpmiddel in de ateliers was. En het is niets verwonderlijks, dat juist Nederlandsche voorbeelden in Westfalen gebruikt werden. Immers ook de bekende Moedermaagd van den meester de Flémalle werd daar reeds

vroeg gevarieerd 1), Rogiers Kruisafneming gaf aanleiding tot verschillende omwerkingen en herhalingen; maar het is toch wel interessant, dat ook *Noord-Nederlandsche* voorbeelden, als tenminste meester J. A. een Hollander blijkt, wat nog niet ernstig is weerlegd, ingang vonden.

Een ander geval dat in dezen kring past werd mij wat later bekend. Op de bekende prent, het Avondmaal van Christus voorstellende, uit het oeuvre van meester J. A. v. Zwott (Reproductie in *Das Kupferstichkabinet*) is het geval overeenkomstig behandeld als op een schilderijtje uit de collectie van den heer de Segnières te Abbeville, dat we op de Brugsche Tentoonstelling als van een Franschen meester (?) leerden kennen 2).

De kompositie is geheel dezelfde, alleen onderdeelen verschillen. De reproducties sparen mij nadere beschrijving. Ik wijs er alleen op, dat de prent wat rijker aan motieven is, bv. de neussnuitende apostel rechts, de schenkende links aan tafel, terwijl andere kleinigheden als de broodmand en het hondje, tot strikt bewijs voor gemeenschappelijken oorsprong kunnen dienen.

Ik zeg gemeenschappelijken oorsprong. Want de prent schijnt naar de rijkere behandeling, ook van het glaswerk op tafel, den plooierval, de zuiltjes met schroeflijnen in de omlijsting eer jonger dan het nog primitief schijnende, maar anders veel minder goed geteekend schilderijtje, dat zeker niet het origineel is waarnaar onze Hollander gewerkt heeft. Een bekend en beroemd Avondmaal, waarin we het prototype van beide zouden kunnen herkennen, is mij niet bekend. 3) Het zal verloren gegaan zijn en het ligt thans niet op mijn weg dergelijke zaken te onderzoeken. Ik ben echter voor iedere inlichting dankbaar, en stel me tevreden de overeenkomst gesignaleerd te hebben.

Het komt mij wenschelijk voor in 't vervolg op dergelijke overeenkomsten niet alleen te letten, maar ook ze te constateeren en op te schrijven, daar er vaak voor de betrekkingen der scholen onderling en voor de bekendheid van oude schilderijen bij tijdgenooten allerlei conclusies uit te trekken zijn.

Meester J. A. v. Zwott schijnt althans wat zijn werk betreft tot de schilderende confraters in nauwe betrekking gestaan te hebben.

---

1) Een gekleurd relief van dezelfde soort en precies ditzelfde onderwerp behandelend, evenals het ter gelegenheid der Utrechtsche middeleeuwsche tentoonstelling hier besproken stuk, bevindt zich in 't Museum te Krefeld.

2) Uitgave v. Bruckmann, No. 319.

3) Dat van Bonts met de vierkante tafel staat er te ver van af.